

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

№ 3 ԳԻՏԱ.-ՊՈՊՈՒԼՅԱՐ ՍԵՐԻԱ, № 3

Ա. ԲՈՎՍԻՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
Մ Ա Ս Ի Ն

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1939

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

№ 3 ԳԻՏԱ-ՊՈՊՈՒԼՅԱՐ ՍԵՐԻՍ. № 3

37(47.925)(09)

Մ-91

Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԵՐԱՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ 1961 թ.

ԱԿՆԱՐԿ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
Մ Ա Ս Ի Ն

A $\frac{11}{11957}$

ԱԿՆԱՐԿ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի հարուստ պատմութեան մեջ փոքր տեղ չի բռնում այդ ժողովրդի դաստիարակութեան և կրթութեան գործը:

Սակայն մեր գրականութեան մեջ շատ քիչ են մշակված այդ հարցերը, իսկ յեղած ուսումնասիրութիւններն ել շատ թերի յեն ու միակողմանի: Ուսումնասիրողներից վոմանք, հենվելով մեկ կամ մի քանի պատմիչների առանձին արտահայտութիւնների վրա, անհիմն կերպով յեզրակացրել են, վոր իբր թե հայերը դեպի ուսման և կրթութեան գործը «անտարբեր են յեղել»:

Նրանցից մի քանիսը գտնում են, վոր 5-րդ դարից հետո հայերը չեն ունեցել մասսայական ժողովրդական տիպի դպրոցներ և յեղածներն ել վանքերին կից լինելով՝ դուռ վանական-հոգևորական տիպի դպրոցներ եյին, վորոնց պահպանութեան նախապատմութիւնը վերագրվել և ամբողջապես հոգևորականութեանը: Դուռս և դալիս, վոր 5-րդ դարից հետո ժողովուրդը և պետութիւնը հայ դպրոցների նկատմամբ յեղել են անտարբեր:

Դպրոցի ժողովրդական լինելը չի վորոշվում նրա վայրով, — վանքումն և, թե վանքից դուռս, պետական և, թե ծխական, այլ իր բովանդակութեամբ, աշակերտների կազմով, իր մասսայական բնույթով: Փաստը այն և, վոր միջին դարերի հայ մասսայական դպրոցները ծխական տիպի դպրոցներն եյին, վորոնք սակայն վոչ միայն յեկեղեցիներին, այլև վանքերին կից եյին:

Վանքերի մեջ պատասխարած դպրոցները, այդ ուսումնասիրողների կարծիքով, ձեռք քաշեցին արտաքին գիտութիւններից ու սկսեցին զբաղվել միայն Ավետարանի, Հին և Նոր Կտակարանների մեկնութիւններով:

Հայ հին կրթութեան և դաստիարակութեան մասին նման

կարծիքները վոչ մի հիմք չունեն և թանձր քողի տակ են պահում մեր ժողովրդի վարած պայքարը հենց իր կրթության ու դաստիարակության գործի համար:

Փաստերը ցույց են տալիս, Վոր ֆեոդալական պետության կողմից դպրոցական կրթության գործը հանձնվեց հոգևորականությանը և սկզբում քրիստոնեությունն ավելի ամրապնդելու նպատակով դպրոցները մղվեցին դեպի վանքերը, իսկ հետագայում՝ մշտական պատերազմների արհավիրքի հետևանքով, այդ դպրոցներն ավելի յերկար ժամանակով մնացին վանքերի չորս պատերի մեջ: Սակայն վանքերում յեղած նախկին ժողովրդական դպրոցները ամբողջապես չկորցրին իրենց դեմքը, չվերածվեցին ամբողջապես հոգևոր կաղերք պատրաստող հիմնարկների: Այդ դպրոցներից շատերի մեջ մնացին ժողովրդական դպրոցի վորոշ հատկություններ:

Վոր դպրոցների դպալի մասը վանքերին կից ե յեղել՝ այդ ժխտել չի կարելի, բայց անհնար ե պատկերացնել պետության ազդեցությունից դուրս դպրոց: Վոր այդ դպրոցներում անցնում եյին կրոնական գիտելիքներ՝ այդ ժխտել չի կարելի, բայց մոռանալ յեղած բազմաթիվ վկայությունները, Վոր այդ դպրոցներում դասավանդվում եյին զանազան այլ առարկաներ, ուսուցանում եյին արտաքին գիտություններ՝ այդ ևս չի կարելի ժխտել: Վանքին կից, վանքի բակում կամ նրա սահմաններում գտնվող դպրոցները պահվում եյին նախ և առաջ ժողովրդի միջոցներով, զանազան առիթներով հավաքված նվիրատվություններով և հարկերով:

Բացի այդ դպրոցներից, հայերն ունեցել են զանազան այլ տիպի դպրոցներ՝ առանձնական, մասնավոր, տնային դպրոցներ, վորոնց քանակը, ինչպես ցույց են տալիս բազմաթիվ վկայությունները, մեծ ե յեղել:

Միջին դարերում հայերն ունեցել են զանազան վայրերում պետական, իրենց բովանդակությամբ աշխարհիկ դպրոցներ. այստեղ վորոշ չափով ընդունում եյին նաև աշխատավոր խավի յերեխաներին: Նույնիսկ կան մի քանի տեղեկություններ աղջիկների դպրոցական կրթության մասին:

ԴՊՐՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին հայերի գալրոցական ձևի կրթության մասսայական բնույթը սկսվում է դեռ 4-րդ դարից: Մինչ այդ հայ արքաներն ու իշխանները, նախարարներն ու զինվորականները, մասամբ և ազատները, իրենց վորդերինն ուղարկում էին Հունաստան, Ասորեստան, Պարսկաստան, ինչպես և հետագայում Հռոմ՝ ուսում առնելու համար:

Տառերի գյուտից առաջ հայերը Հայաստանում սովորում էին հունական և ասորական լեզուներով: Պետք է յենթադրել՝ նաև հայերեն լեզվով:

Ագաթանգեղոսը վկայում է, վոր դեռ 4-րդ դարից սկսվում է դպրոցների հիմնադրումը՝

«Զի ի գաւառաց զաւառաց և կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեսցին բազմութիւն մանկտուոյ, առ ի նիւթ վարդապետութեան, զգազանամիրս զվայրենագոյն զճիւղադարսոյ զաշխարհաբնական»:

(Ագաթ. Պատմ. Հայոց եջ 437. Տիբիս 1909 թ.)

Մինչ այդ, գլխավորապես բարձր խավերի յերեխաները իրենց կրթությունը ստանում էին ասորական կամ տնային դաստիարակության միջոցով. նրանց դաստիարակները շատ դեպքում վոչ ազնվական, վոչ հոգևորական խավերից էին լինում:

Այդ դաստիարակները վոչ միայն լեզուներ և վորոշ գիտություններ էին ուսուցանում, այլև դեկավարում էին մանուկների ֆիզիկական դաստիարակության գործը:

Նրանք վարժեցնում էին յերեխաներին նեւ ու աղեղի գործածության, նիդակահարության, մկունդի նետման, պարսատրեկաձգության, սրտխաղության, ձիավարժության և այլ խաղերի:

Զորորդ դարի դպրոցներում ընդգրկվում էին յերբեմն վոչ ազնվականների յերեխաները, հատկապես քրիստոնեություն տարածելու նպատակով, ընդգրկվում էին՝ «յաւժանաւոր սեղիս դասս դասս», ինչպես ասում է Ագաթանգեղոսը: Այդ դպրոցները պահվում էին պետության և ժողովրդի միջոցներով: Ուսուցիչների ստացած աշխատավարձը կոչվում էր «դարմանեան ռոնկոց», բացի քարոզչական առարկաներից, նրանք սովորեցնում էին լեզուներ և «դպրութեան տաւեսք», վորը նշանակում է դրագիտություն:

Ուսուցիչներէից՝ «Զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ
եւ զոմանս ի հելլէն»։ (Ագաթանգ., հջ 438)։

Փալատոսը գրում է՝

«Կարգէր և ի տեղիս տեղիս՝ դպրոցս յունարէն և ասորե-
րէն՝ յամենայն դաւառս հայոց»։

Տառերի գյուտից հետո հիմնադրվում են հայկական գրագի-
տական դպրոցներ, կամ ինչպես ասում են՝ «հայատիպ դպրոց-
ներ», այստեղից ել սկսվում է մասսայական ուսուցումը հայերեն
լեզվով։

Մ. Պորենացին ասում է, թե ինչպիսի աշակերտներ էյին
ընտրում այդ դպրոցների համար։

«Ընտրեալս՝ ուշեղս և քաջասունս (այսինքն պերճա-
խոս), փափկաձայնս և երկարոգիս»։ (Պոր. Գ. ծգ)։

Աշակերտների այսպիսի ընտրություն կատարվում եր շատ
դպրոցներում (Պորենացի Գ. ծգ)։

Դադար Փարպեցին դպրոցների մասին ուղղակի ասում է՝
«դպրոցք հօտին ուսմանց», ուրիշ խոսքով սրանք այդ ժամանակի
ժողովրդական դպրոցներն էյին։

Սակայն տերերի, իշխողների և հոգևորականության կողմից
այդ դպրոցների գաղափարական և քաղաքական կողմը կանխո-
րոշված եր։

Մենք ասացինք, վոր այդ դպրոցի խնդիրն եր՝ մի կողմից
քրիստոնեության տարածումը, իսկ մյուս կողմից ժողովրդի մի-
ջից իրենց համար հլու հնազանդ կադրերի ստեղծումը։

Բուրժուական և ընդհանրապես հին դպրոցի մասին խոսելիս
հանճարեղ Լենինն ասում եր, վոր միշտ ել դպրոցը դասակար-
գային է յեղել։

«Բնական է, վոր հին դպրոցը ամբողջությամբ ծծված
լինելով դատակարգային վսգով, միայն բուրժուազիայի յեռե-
խտներին եր գիտություն տալիս։ Նրա յուրաքանչյուր բառը
հորինված եր բուրժուազիայի շահերը հաշվի առնելով»։

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի ուսումնական հիմնաը-
կը, ինչպես վկայում են Ագաթանգեղոսը, Փալատոսը, Պորենա-
ցին և Փարպեցին, կոչվում եր դպրոց, իսկ ավելի ուշ կոչվում
եր վարժարան, դասատուն, դպրոցատուն և այլն։

Դպրոցատները մասին Կադանկատպցին հիշում է, վոր
դպրապետ «նստեալ ի դպրոցատանն... բազ ատեալ բաղ-
մութեան յոյժ», նա սովորողներին զրկածքներ ու գրքեր եր
տալիս, իսկ վրձանց ել պնակիտներ և հրամայում եր նրանց
«մեծաձայն կարդալ»։

Այդ դպրոցներում անցնում էին դանադան հանրակրթական առարկաներ, ինչպես՝ գրաճանաչություն, մաթեմատիկա և ուտար լեզուներ, յերգեցողություն և թվաբանություն: Գործադրվում էին ուսուցման վորոշ մեթոդներ, «տալոյ զուսուճն» և «համարս տալոյ», այնուհետև դպրապետը սկսում էր դասի հարցումը և ստուգումը, ինչպես վերը հանդիպեցինք՝ «մեծածախ կարգալ» մեթոդին, այնպես էլ այստեղ՝

«Խնդրեալ դամարս» և «ցան աստ, ցան անդ հարցանէին, պահանջէին»: (Ոսկ. Մտթ. 168):

Միջնադարի սխոլաստիկ մեթոդից սա շատ առավել կողմեր ունի, թեկուզ և այն, վոր աշակերտներէց և վոչ մեկը չգիտեր, թե ով այսոր պետք է պատասխաներ դասը և վաղը ումից և հարցնելու ուսուցիչը: Քանի վոր աշակերտը չգիտեր, թե յերբ և ուսուցիչը իրենից հարցնելու, բայց գիտեր, վոր ամեն րոպե կարող և հարցնել, ուստի նա դաս պատասխանելու համար միշտ պատրաստ պետք է լիներ: Դաս չպատասխանող աշակերտը շատ թանգ էր հատուցում, նա անպայման պետք է ծեծվեր՝ «գան ըմպէր»:

Այսպես, 4-րդ և 5-րդ դարերում առաջացած դպրոցական կրթության ծավալումը սկսում է դանդաղել կամաց-կամաց, ժողովրդի մեջ յեղած դպրոցը սկսում են քաշել դեպի վանքը: Մյուս կողմից հեթանոսական շրջանի հայերի սովորության մեջ յեղած մարդական խաղերն ու վարժությունները, հաճախակի ուսմանը և ձեռն ու յեղանակները դատապարտվում են:

Հին հեթանոս հայերը մասսայաբար սովորում էին մարզանքներ, նրանք վարժվում էին դենք բանեցնելու մեջ, հաշվի առնելով մշտական պատերազմների արհամարիքը: Դրավոր խոսքի բացակայության հետևանքով հայերի կյանքը արտահայտվում էր բանավոր խոսքի, յերգերի, դյուցազնական զրույցների, բարոյական առաճների ու ասացվածքների մեջ:

Վիպասանները բամբիւր ձեռներին յերգում էին, պատմում էին գեղեցիկ զրույցներ արիւթյան, հերոսության մասին, գովերգում էին դյուցազնների սերագործությունները և վոգեւորում յերկտասարդներին ու պատանեկությանը:

Հանդիսական ուսմունքն էր այդ ժամանակվա դպրոցը, վորը տեղի յեր ունենում հրապարակներում, ասպարեզներում, թատրոնական խաղերում՝ «Նաղերն է թատերին, ձիավարժն է թատերին»: Գրիստոնեության պաշտոնյաները խլեցին ժողովրդից

այդ կրթութեան տարրերը, վորովհետև դրանք չեյին համապատասխանում նոր կրօնի սկզբունքներին:

Այնուհետև «հանդիսական ուսմունքի» գլխավոր վայրը դառնում է մենաստանը, վանքն ու յեկեղեցին: Վխապասանն փոխարինում է քարոզիչը, բամբուխն ու քնարին՝ յեկեղեցական ժամասացությունը:

* * *

Արժե մի ընդհանուր ակնարկ դրել հետագա դարերի հայոց կրթութեան սիստեմի և նրա բովանդակութեան վրա:

Այս շրջանում խոսք չէր կարող լինել կրթութեան մի ընդհանուր սիստեմի մասին: Այդ ժամանակաշրջանի պատմիչների վկայութեան համաձայն կարող ենք ասել, վոր յեղել են բազմաթիվ վանական դպրոցներ, դպրոցներ մենաստաններում, անհատական տնային, առանի, առանձնական դպրոցներ և առանձին «դպրատներ»:

Այս ժամանակաշրջանում մենք հանդիպում ենք հատ ու կենտ դպրոցների, վորոնք իրենց թե՛ ձևով և թե՛ ներքին բովանդակությամբ զգալի չափով տարբերվում են վերը հիշված դպրոցներից: Դրանք իրենց բնույթով կարող են լինել հետագա ժողովրդական, ծխական դպրոցների նախատիպերը: Կրթությունը վորոշ չափով սկսում է մուտք գործել և ժողովրդի մեջ՝

«Բանդի ամենայն անձն յորդորեալ փափաքէր յուսումն...»:

Ասողիկը հիշում է, վոր դպրոցներում անցնում էյին ճարտասանություն՝

«Զգաստ ճարտասանիցն բաղմացուցաներ» (Ասողիկ 83):

Ապա անցնում էյին Դավիթ Անհաղթի «Մահմանք իմաստութեան», այնուհետև յերգն ու յերգեցողությունը, վորը խիստ հարգված էր, և «մարգանք ամենայն տեսակի»:

12-րդ դարում Ն. Շնորհալին գրում է իր «Խրատ ուսումնականաց մանկանց»-ը, վորտեղ բազմաթիվ հետաքրքիր աղվյալներ կան, վորոնք ապացուցում են մի կողմից «հօտին» համար յեղած դպրոցների գոյությունը և մյուս կողմից այդ դպրոցների ներքին բովանդակության մասին:

Նույն Շնորհալին իր «Ընդ. թուղթք»-ի մեջ հիշում է Լևոն թագավորի միջամտությունը և հրամանը դպրոցների նկատմամբ,

կա և վերջինիս կողմից դասատու նշանակելու դեպքը, վորը հիշում ե կրակացի Հակոբ վարժապետը:

«Ուր մեր վարժարանք ի թագաւորական պատրաստեալ հրամանաց և կամ յոյս փառաց և պարգեւած յառաջացելոցն յիմաստ»—գրում ե Շնորհալին:

Սամվել Անեցին վկայում ե՝ «Տուն կարգեաց վարդապետաց՝ վասն վարժելոյ զմանկունս», սա պարզ կերպով ցույց ե տալիս, վոր դա վանական դպրոց չե, այլ աշխարհիկ դպրոց ե:

«Է այժմ դասատուն կարգեալ ի թագաւորէն հայոց Լեոնի և թագադրին և պայլին հայոց Աւշնի տեառն Կոռիկոսա»,—այդպես ե ասում 12-րդ դարի քերական Հակոբ վարժապետը: Յեթե հիշվում են այսպես հատ ու կենտ դպրոցներ, վորոնք աշխարհիկ ընդլայնում են, դա չի նշանակում, վոր այդ դպրոցներում սովորում եյին աշխատավորութեան յերեխաները: Ընդհակառակը, աշխատավորութեան յերեխաներից շատ քչերին եր հաջողվում այդ ժամանակ սովորել դպրոցներում, վորովհետեւ առաջին հերթին պետք ե ընդունելին իշխանների, ազատների և հոգևորականների յերեխաներին: Մյուս զժվարութիւնը այն եր, վոր սովորողների ծնողները բավականին մեծ ծախսեր պետք ե անելին, վորը ամեն մի աշխատավորի ձեռնտու չեր:

Գլխաւորական ցանցի այս նեղ պայմաններում, 12-րդ դարում, Մ. Գրիգոր «Դատաստանագրքի» մեջ կա այսպիսի մի կանոն՝

«Յադագս դատաստանաց մանկանց ուսուցողաց»: Այս կանոնի մեջ ասվում ե՝ «Ոչ ե պարտ վարձու զմանկունս ուսուցանել», այլ խոսքով՝ ուսուցումը ձրի պիտի լինի, իսկ վոմանց ել՝ «ըստ ինքեանց յօժարութեան ընծայ ուսուցողացն տացեն»:

Գրիգոր այս տեղեկութիւնը ճիշտ չի բացատրվել վոմանց կողմից: Նախ՝ մենք վերը ասացինք, վոր այդ ժամանակ Հայաստանում կրթական մի ընդհանուր սխառն գոյութիւն չուներ, հետեալք վոչ մի հիմք չկա Գրիգորի հիշատակած այդ կանոնը տարածելու յեղած բոլոր դպրոցների վրա: Յեթե վորոշ դպրոցների համար ընդունված կանոն եր «ոչ է պարտ վարձու զմանկանս ուսուցանել», ապա դա ամենեւին չի նշանակում, վոր այդ որենքը սահմանված եր չքավորների յերեխաների համար, քանի վոր չքավորների յերեխաներից շատ քչերն եյին սովորում այդ ժամանակվա դպրոցներում: Գրիգոր հիշած կանոնի մյուս մասը, դա սովորողի կողմից հոժարակամ նվերն եր ուսուցչին, վո-

ըը վոչ ալ ինչ եր, յեթե վոչ ալ ժամանակվա ուսուցչի աշխատաւարձը և ըստ յերևութին ավելի ձեռնաու յե յեղել «յօժարութեան ընծան»:

Գոչը հիշում ե, վոր ալ ժամանակ մի շարք դպրոցներ կային Գանձակի կողմերը, վորոնց իշխում էին «Հաթերք դէկի զորավոր տեարքը»: Այսուհետեւ մի քանի աղբյուրներէց տեղեկանում ենք, վոր Ագուլիսումն եւ «հաստատեցին դպրատուն», ինչպէս և նրա շրջակա «Գեղորէիցն, անդր ժողովեսցին մանկունք առ ի յուսումն»:

Հայոց պատմութեան մեջ հայտնի յեն նաեւ առանձին, մասնավոր կամ տնային տիպի դպրոցներ, վորոնց մի մասը հոգևորականների, իսկ մյուս մասը աշխարհական մարդկանց ձեռքում և գտնվելիս յեղել: Մահակաղութաւ Սյունեցին (Գառնո Զորում) Մանուկներին ուսուցանում եր յերաժշտութիւն, սա «յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին», ինչպէս վկայում ե պատմիչը:

Գրիգոր Մագիստրոսը գրում ե, վոր Պահլավունին և իր կին Շուշանը «ուսուցանեն զմանկունս բազում»:

Այրաբատի Արկողեցի Գրիգորը վկայում ե, վոր ինքը և իր յեղբայրը շատերի հետ միասին սովորել են Փիլիպպոսի և վերջինիս վորդիներէ մոտ:

Ներսէս Շնորհալին վկայում ե, վոր իր ժամանակ հազվագիշտ են յեղել հասարակական դպրոցներ, իսկ տնային դպրոցներ ավելի շատ, նա հորդորում եր յերեխաներին ուսումը սիրել և «Իմաստնոց տները» գնալ:

«Այլ յիմաստանոց տունըս գընալ

եւ յուսումանս ոչ ձանձրանալ»:

Այս դպրոցներում յեղել և ուսուցման վորոշ կարգ, ուսուցանելու յեղանակներ ու սովորութիւններ, վորոնց մասին հիշում են ժամանակակից մի շարք պատմիչները:

Այսպիսի դպրոցների մասին կա հիշատակութիւն և Վարդանի մոտ: Ստեփանոս Կրակեցին վկայում ե, վոր ինքը մի դպրոց ուներ Կիլիկիայում:

Մովսէս Յերզնկացու «Նրատք»-ի մեջ կա մի այսպիսի հիշատակութիւն. «Զտղայն յորժամ եօթն ամաց լինի, յուսումն տար»:

Անշուշտ շատ ուշադրով և դպրոցականի այս տարիքը, սակայն մենք վերը արգեն տաինք, վոր այսպիսի բացառիկ բաները

չպետք է դարմանք պատճառեն: Այսպիսի դեպքերում պետք է հաշվի առնել հետեյալը, վոր յեթե դպրոցական մի ընդհանուր սխտեմ գոյութիւն չունի, ապա հիշված կանոնները չեյին կարող պարտադիր լինել բոլոր դպրոցների համար:

Դուք ե Յերզնկացին նկատի ունի մի նեղ շրջան, ուր ընդունված է յեղել 7-ը տարեկանից ուսման տալու սովորութիւնը, դուք ե նա խոսում ե մի գյուղի, մի քաղաքի կամ մի քանի դպրոցների ընդունման կանոնի մասին, դուք դա ցանկութիւն ե, վոր անկախ կերտուելու հնարավորութիւնից, որինականացնել ես ցանկացել նրանք, ովքեր այդ ժամանակի լավագոյն մտածողներ են յեղել: Այսպես անվերջ դուքներ կլինեն, յեթե մենք այդ ձևով մտածենք: Հիմնականը այն ե, վոր այդ ժամանակ ինչպես Հայաստանում, այնպես ել Հայաստանի հարեան յերկրներում ընդունված եր ազնվականների ե հոգևորականների յերեխաներին ալելի վաղ շրջանից ուսման տալու պրակտիկան: Անշուշտ այս ուսումը չպետք է հասկանալ անպայման մտավոր կրթութիւնով, սկսվող մի բան, այլ ե այն, վոր յերեխաները վարժվում եյին ֆիզիկական ե ձեռք եյին բերում զանազան ունակութիւններ:

Ամենահավանականը այն ե, վոր Յերզնկացու՝ «Զտղայն եօթն ամաց լինի, յուսումն տալ» վերաբերվում ե իր ժամանակի ազնվականութեանն ու հոգևորականութեանը:

Այս կարգի դպրոցների մասին կան մի քանի հիշատակութիւններ, վորոնք ցույց են տալիս նրանց ներքին կանոնները, աշակերտների ե ուսուցիչների փոխհարաբերութիւնը, ուսուցիչներին վարձատրելու կարգը ե վորոշ մեթոդների գործադրութիւնը: Դասի ժամանակ աշակերտները սովորաբար ծնկած նստում եյին իրենց վրտների վրա, իսկ ձեռքերը դնում եյին ծնկներին, կամ կրծքին խաչաձև արած: Տառածանաչութեան, թվաբանութեան ե այլ առարկաների դասատվութեան ժամանակ, յերբ պահանջվում ե վորևէ բան դիտել, աշակերտները պետք ե գլուխները բարձր պահեյին ե տեսնեյին ուսուցչին, նրա ցույց տրվելիք այն առարկաները, վորոնք հանդիսանում եյին ուսումնական նյութ, չնայած այսպիսի մեթոդներն ու պարագաները անշուշտ չափով եյին գործադրվում մեր հիշած դպրոցներում: Իսկ այն ժամանակ, յերբ ուսուցիչը «խրատ» եր կարգում, կամ «խոսք ասեր ունկնդրաց», աշակերտները պետք ե գլուխները կախեյին, խոնարհեցնեյին վար ե այդպես լսեյին:

Մխիթար Գոշի առաքններից մեկը շատ ցայտուն կերպով ցույց է տալիս ուսուցանելու այդ սովորութիւնը: Առաքն ասում է, վոր փիղը իր վորդուն ուղարկում և Պրատոնի մօտ ուսանելու, իսկ Պրատոնը նրան, փղի ձագին, առաջարկում է՝

«Գճիլ ի լսարանին և նա ոչ կարէր. ուղա ասաց նմա զգլուխն խոնարհեցուցանել երկիր և զայն ևս ոչ կարաց»:
Այս փորձերից հետո Պրատոնը հօրն և վերադարձնում ձագին՝

«Զի ոչ նստիլ կարէ և ոչ զգլուխն խոնարհեցուցանել»:
(Մ. Գոշ—առաւելք.):

Այդ դպրոցներում աշակերտները գրում էին պնակիտի վրա (նեքիած տախտակ), յեթե պնակետը սե եր, գրվում եր կալիճով, կրի կտորներով, իսկ սպիտակ տախտակի վրա գրում էին ածուխով: Իսկ հետագայում պնակիտը պատրաստում էին սե, հատուկ շերտավոր քարից, վորը կոչվում եր «քարէ տախտակ», և սրա վրա գրում էին մի տեսակ փխրուն քարե մատիտով: Այդ մասին բազմաթիվ հիշատակութուն կա Յերզնկացու և Շնորհալու մօտ.

«Որպես մանկունք ուսման գրոյ ըզտախտակին համար տալոյ».

կամ

«Հայեա՛ց, ասէ, մանուկ և տես՝
Զի՛նչ ի տախտակըդ գրծագրես»:
(Շնորհալի—«Բանք Հափաւ»):

Շատ դեպքում այդ տախտակի վրա կատարած աշխատանքով եր վորոշվում աշակերտի լավ ու վատ լինելը: Հովհ. Սարկավազը մի առիթով այս յերևույթը այլաբանորեն այսպես և հիշում.

«Ո՞ և զդժնդակապէս գծագրեալ ի տախտակս ոգոցն զվատթար և զամօթալից գիծսն լուսացէ մեզ, առ ի լաւագունին և գեղեցիկին ընդունելութեան գրոյ»:

Սկսած 12-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի վերջերը հայ աշակերտների գրավոր աշխատանքի մասսայական միջոցներից մեկը պնակիտն է յեղել: Պնակիտը անցք ունեւ, աշակերտները թելով կախում էին իրենց պարանոցից, գրելու ժամանակ պնակիտի մի ծայրը սեղմում էին կրծքին, իսկ մյուս ծայրը հենում էին ձախ ձեռքին և աջով գրում:

Աշակերտի վրից կախված պնակիտը Շնորհալին համեմատում է վոսկեղեն վղնոցի հետ՝

«Գիւմըն՝ գանձէ քեզ բլուր բարի,
Գրեւով գիմաստս ի տախտակի.
Ձնա արկ ի քոյգ պարանոցի
Որ պատուական է քան զոսկի»:

(Շնորհալի—«Բանք չափաւ» 342):

Գրավոր աշխատանքներին վորոշ չափով վարժվելուց հետո, աշակերտները սկսում եյին գրել մագաղաթի (կտորներէ) վրա, հետագայում վորոշ չափով և թղթի վրա: Գրում եյին յեղեգնյա և փետուրե գրիչներով, իսկ թանաքը սև գուշնի յեր, վորը կոչվում եր «տեղ» կամ սեւտեղ: Այս գուշնը շատ գործածական ե յեղել. ներկել են իրեր, շորեղեն, աչքերի կոպերը և այլն: Այնուհետև գործածվում եր սեւակը, մուրը, միջնադարում կոչվում եր սև թանաք կամ մեկան: Ըստ Վրթանեսի, մի այլ թանաք կար, վորը պատրաստվում եր յերեք նյութից՝ «գեղ գրոց է արջասպ, գխտոր և կոխը»:

Սովորաբար ուսուցիչներին վարձատրելու կարգը այսպես եր՝ ագնվականները իրենց տնային ուսուցիչներին պահում եյին տանը, տալիս եյին վորոշ միջոցներ նրա և իր ընտանիքի ապրուստի համար: Այս վարձատրությունը խիստ կամայական եր և վորեւէ ընդհանուր կանոնի բերված չեր. ով վորքան կուզեր, այնքան ել կվարձատրեր: Այս ուսուցիչները պալատում կամ ագնվականի տանը հանդիսանում եյին յերեթաների բոլոր հարցերով գրադվող մարդիկ. նրանք և՛ դասատու եյին և՛ դաստիարակ և՛ ֆիզիկական վարժությունների դեկավար և՛ ընդհանրապես խորհրդատուներ, մանկավարժներ և այլն:

Վանական դպրոցների դասատուները ապրում եյին վանքի յեկամուտներով, կրօնական հարկերի, ծնողների տված թոշակների, նվիրատվությունների և հանգանակությունների միջոցներով: Չմոռանանք, վոր վանական դպրոցների ուսուցիչները բոլորը համարյա հոգևորականներ են յեղել, վորոնք ոգտվում եյին վանքի միջոցներից իրենց կարգին համապատասխան: Բոլորովին այլ եր ժողովրդական, գյուղական, գավառական աշխարհիկ դպրոցների ուսուցիչների վիճակը: Այստեղ ուսուցիչը ուժիկ չեր ստանում, «գարման ուժեկաց»-ը սրան չեր վերաբերում, նա ստանում եր փայ, սահմանված հերթականությամբ աշակերտների ձեռքով ծնողները տնից ուղարկում եյին ճաշ, հաց, զանազան ուտելիք, նույնիսկ հագնելիք և այլն: Ուսուցիչը աշակերտի ձեռքով բերված

նյութական միջոցներից չափում եր ամեն մի տան բարեհոգությունն ու խնամքը իր հանդեպ: Ուրիշ խոսքով ուսուցչի աչքը միշտ հառած եր աշակերտի ձեռքին: Այս ել բավական ե վորոշ յեզրակացության գալու համար այդ ժամանակվա ուսուցչի հեղինակության և տնտեսական վիճակի մասին:

Ազնվականների յերեսաների դաստիարակության գործում կար մի սովորություն, դա այն եր, վոր գեռ փոքրիկ հասակից, ուսման հետ զուգընթաց, նրանք վարժվում եյին գործնական հանձնարարություններ և պարտականություններ կատարելու մեջ: Որինակ՝ նախքան ինքնուրույն վորսորդ լինելը, նրանք «նախ շանց և թռչնոց սպասաւորել», այսինքն վորսկան բարակներին և բազկներին խնամելը, ապա «յետ այնր կրթելոյ... յտնկայ սպասաւորութիւն»: Այս ամենից հետո պատանին դառնում ե կապարճակիր, վորսորդի կամ ձիավորի թիկնապահ, այնուհետեւ ինքնուրույն, ինչպես ասում ե Լամբրոնացին՝ «հաստկան կատարելոյ, ապա լինի ձիավոր»:

Բազրատունյաց շրջանում հայտնի յեն յեղել մի շարք դրպորոցներ: Կան մի քանի տեղեկություններ, վոր առանձնապես Գագիկ Բազրատունին հետևում եր կրթության գործին, վորովհետեւ նա՝ «ի մանկութենէ դպրութեամբ գրոց վարժեալ էր և ի նոսին դրօսնոյր և ի տերութեան ասուրս»: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի մի շարք վայրերում հատկապես ծավալվում ե գրագիտությունը, առանձին դեպքերում հիշվում ե՝ «մինչև կանայքն ևս գրէին ևւ ընթեռնութիւն»:

Սակայն այս ամենի կողքին կան փաստեր, թե ինչպես հենց իրենք հոգևորականները արգելք եյին հանդիսանում գրագիտության ու կրթության ծավալման գործին: Դվինի ժողովը պահանջում եր, վոր հոգևորականները իրենց վորդիներին կրթության տան, այդ ժողովը ասում եր՝ «զմանկունս ուխտին ի դպրոց ոչ տացէ»:

Սյունյաց պատմիչ Որբելյանը և վոշ մի լավագույն հատկությունից չի զրկում իր տոհմին, շուայլ չափազանցություններով դարդարում ե ամեն մի սյունեցու ձևկատը: Ստեփանոսը վկայում ե, վոր Սյունյաց վարդապետական աթոռին եր վերապահվում թարգմանել և մեկնել «զգիրս»: «Պայծառացեալ դըպրոցքն որ ի նմա»,—համեմատում ե նա Սյունյաց դպրոցները Աթենքի դպրոցի հետ (Որբ. 18, 82, 97):

Նույն պատմիչը հիշում է, վոր Սյունյաց դպրոցներում սովորեցնում էին քերթողութուն, ճարտասանութուն, փիլիսոփայութուն, գերս յերաժշտության և այլն: Սակայն Սյունյաց ամենանշանավոր դպրոցը դա Տաթևի դպրոցն էր, վորը հիմնադրվեց 895 թ., ուր սովորում էին բազմաթիվ աշակերտներ: «Ծոխ էր և վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն»,—այստեղ սովորում էին յերգեցողութուն, վորը լի էր «ծովածատոյց փիլսոփայիւք (յերգիչ) յերաժշտական երգոյց»: Այստեղ ուսուցանում էին և գեղազրութուն, պատրաստում էին և «գրագիր յոյժ հմուտ» մարդիկ, այսինքն գեղեցիկ ձեռագիր ունեցողներ: Ուսուցանվում էր այստեղ և նկարչութունն ու գրչութունը՝ պատրաստվում էին «նաեւ արհեստավորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատք»:

Տաթևում են սովորել Հովհան Վորոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Թովմաս Մեծոփեցին և ուրիշները. այսպես են վկայում Ստ. Որբելյանը, Ասողիկը և Նարեկացին:

10-րդ դարում հիշվում է Նարեկա վանքի (Ռշտունյաց) դպրոցը՝ «Բազմամարդ յերգեցողովք և գրական գիտողոք»: Այդ նույն ժամանակ հայոց դպրության ասպարիզում յերևացին մի շարք նշանավոր գեմքեր՝ «մտավարժ փիլիսոփայ» Անանիա Շիրակացին, կամ ինչպես Մագիստրոսն է ասում՝ «գերագոյն փիլիսոփայ», այնուհետև միջնագարի գեղեցիկ խոսքի ներկայացուցիչներէց մեկը՝ Գրիգոր Նարեկացին, վոր ինքը իրեն վարժապետ էր կոչում:

12-րդ դարում Հաղարծինի մենաստանում խաչատուր Տառնացին «գրեաց և ուսոյց բազմաց»—ինչպես հիշում է Գանձակեցին: Սա միաժամանակ սովորեցնում էր լատիներեն լեզուն, ապա ինքը տարածում էր արեւելքի յերգերը, վորովհետև, ինչպես վկայում է նույն պատմիչը, Տառնացին յեղել է՝ «Գիտութեամբ հոչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստիւ»:

Նույն դարում Մ. Գոշը Գետիկում հիմնեց «ուսումնարան», ուր «բազում եղբարք ժողովեցան վասն հոչականուն տեղովոյն. և բազմաց եղև տեղի սըննդեան և ուսման, ուր և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս»—ասում է Գանձակեցին:

Այդտեղ սովորելու մեծ ձգտում է յեղել, ասում է նույն պատմիչը՝ «Բազումք գեղեցիկն առ նա ուսման աղագաւ»: Այդ վանքում հավաքում էին զանազան գրքեր, գրականութուն, կատարում էին թարգմանութուններ և այլն:

Կան տեղեկություններ, վոր ս. Մինաս անապատում կար դպրոց, ուր ուսուցիչ են յեղել իրենց ժամանակի նշանավոր քերականներ՝ Հովհան Յերզնկացին և հետո Մովսես Յերզնկացին։ Այդ նույն գավառի Ալազ մենաստանում գնում էին մարդիկ ուսման համար. հիշվում է, վոր աճյառեղ կար հնարավորություն՝ «Կանոնաւոր ուսմանց» (Ալիշան—Հայապատում)։

Իր ժամանակին մեծ անուն է ունեցել Գալաձորում յեղած Նշեցու դպրոցը, ուր սովորում էին 360 աշակերտ։

Բազմաթիւ վկայություններ կան Նշեցու մասին, վորպես բազմակողմանի զարգացած մարդու, վորը՝ «սերճազարգեալ էր վարդապետական արժանաւորութեամբ»։

Այդ նույն դպրոցը (1309 թ.) այսպես է հիշվում. «Մեծ դպրատունն, որ կոչի Գալիձոր, ի վարժապետութեան մեծիս Նսայ-հայ (Նշեցու) և եռամեծին Դաւթայ»։

Լատինական պատմագիր Կ. Գալանոսը, Գալիձորի դպրապետին անվանում է իր ժամանակի «մեծահռչակ վարդապետ (ուսուցիչ) ի բոլոր հայս»։ Մի այլ պատմիչ Գալիձորի մասին ուղղակի ասում է՝ «Համարձակիմ զսա կոչել երկրորդ Աթնոս և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից»։ Վոմանք Նշեցու և Դաւթի դպրատունը «Համալսարան» են անվանում։ Ներսիս Սասնեցին գրում է. Գալիձորում՝ «Եօթն ամ աշխատեցայ ի վարժումն հին և նոր տառից»։ (Ալիշան—Հայապ. 546)։

Համոզված լինելով վերոհիշյալ տվյալների վորոշ մասի շոտլ գովասանք լինելուն, աճյառեղնայնիւ մենք յեկել ենք այն յեզրակացության, վոր Գալիձորը և մեր հիշած մյուս վայրերը այդ ժամանակներում յեղել են աչքի ընկնող ուսումնաստեղեր։

Պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին հիշում է Հովհաննես Կախիկին վորպես «յերանելի վարժապետի», վորը ուներ դպրոց Ապրակունյաց մենաստանում։ Այդտեղ հավաքում էին՝ «Բազում աշակերտս յամենայն գաւառաց»։ Նույն պատմիչը հիշում է Գր. Տաթևացուն, վորպես անվանի վարժապետի, վորը ուներ 80 աշակերտ։ Մեծոփեցին և Սյունյաց պատմիչ Որբելյանը հիշում են, վոր Տաթևացին ուսուցանում էր իր աշակերտներին՝ «զգիրս արտաքին իմաստասիրացն», ապա «զընթեան արուեստ, զերիս զիրս մեկնեաց դասիւ», Պավղոսի թղթերը և այլ առարկաներ։

Թ. Մեծոփեցին՝ «Երեսուն և հինգ ամ դաս ասելով ամենայն անձանց գրոց աշակերտելոց» սովորեցնում եր՝ «Ժամանակագրութիւն ու գրագրութիւն», ուրիշ խոսքով պատմութիւն և գրագիտութիւն, ինչպես և «գեղեցիկ գրութիւն»։ Հատկապես գեղեցիկ գրութեան հետ կապված կա հիշատակութիւն, վոր հնում աշակերտները «որինակելով հին գրքերը», սովորում եյին այդ գրքերի գրութեան ձևերը։

Արժեւ այս կապակցութեամբ հիշատակել մի ուշագրաւ յերևույթ. դա գեղեցիկ գրութեան արմատն է, վորը խիստ բնորոշ է յեղի միջնադարի հայ դպրոցներին և ուսումնական վայրերին։

Գրեթէ առանց բացառութեան, թե վանական և թե ժողովրդական բոլոր դպրոցներում ուսուցանվել է գեղեցիկ գրութեանը կամ, ինչպես շատ գեպքում հիշվում է՝ «գրուչութեան արւեստը»։

Շատ հասկանալի յե գեղեցիկ գրութեան ուսուցման պահանջը, գիր ունեցող ժողովրդին անհրաժեշտ եր գիրք—գրականութիւն, նույնը և դպրոցների համար։ Գեղեցիկ գրութեան հատուկ շիջանքներ եյին ստեղծվել. տարիներ շարունակ մարգիկ սովորում եյին գեղեցիկ գրելը, յուրացնել «գրուչութեան արւեստը»։ Սրանցից վոմանք յեղել են, և՛ գրողներ և՛ նկարողներ, սրանց ամէկի մատչելի յե յեղել տիրապետել գրչութեանը, վորովհետեւ նկարչութիւնը խիստ նպաստում է ձեռագրի գեղեցկութեանը։ Այնուհետեւ լավագոյն ձեռագրերը տարածվել են և ուրիշները ընդորինակել են դրանցից, այսպիսով ձեռագրերի լավ շիջանքներ տիրապետող են յեղել։

Այս յերևույթի լուռ, սակայն պերճախոս վկաները հանդիսանում են մեր ունեցած տասնյակ հազարավոր ձեռագրերը՝ մագաղաթի և թղթի վրա։

Յերբմն տարբեր դարերի ձեռագրերը դժվար է իրարից տարբերել, նրանք այնքան նման են միմյանց իրենց գեղեցկութեամբ ու գրերի միանմանութեամբ, վոր կարծես մի մարդ գրած լինի։

Նույն Մեծոփեցին պատրաստեց «քսան և չորս ընտիր գրագիր», յեթե սրանց մի մասը առհասարակ գրագիրներ պետք է լինեյին պետական կամ յեկեղեցական հաստատութիւնների մեջ, ապա գրանց մի մասն ել, վորոնք ունեյին գեղեցիկ գրութեան՝ արտագրողներ եյին։ Սրանք թարգմանական և ինքնուրույն գրքերը պիտի բազմացնեյին, ապա «գարդարէին գեղեցիկ պատկե-

լօք»։ յեղած ձեռագրերից շատերը ապացույց են այս բանի։

Այս նույն ժամանակաշրջանում դպրոց ե յեղել Յեղիմարդ գյուղում։ Դպրոցի հիմնադիրն եր Սիմեոն Այրիվանեցին։ Սա կրոնական առարկաներին զուգընթաց ուսուցանում եր նաև «գնուրբ ե զարտաքին փրկիսփայտութիւն՝ ամս տասն»։

Նույնիսկ 11-րդ դարում հիշվում ե Կիլիկիայի «Մեաւ լերան» մենաստանը, ուր հայտնի յեր Գրիգոր Վկայասերը։ Այստեղ եր Ն. Լամբրոնացին, վորը՝ «տեսողականին կրթությամբ յառաջէր»։ Այստեղ եր Մխիթար Գոշը, սա «առ վարդապետսն որք էին ուսուցիչք անդ... բաղում ինչ օգտեալ ի նոցանէ»։ Վերջապէս այստեղ սովորեց ազնաւոր քերական ու գեղագիր Գեվորդ Յերզնկացին։ «Մեաւ լերան» առաւելությունը, վորպէս ուսուցման վայր, այն ե յեղել, վոր այստեղ հաւաքվել են համեմատաբար ավելի շատ ուսուսնական ե բանիմաց մարդիկ։

Ն. Շնորհալին իր վոտանաւորներէց մեկի մեջ այդ տեղի մասին այսպէս ե գրում.

«Զբանի սիրողսն հաւաքեալ
եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ...»։

Կիլիկիայի Մեծ Ուխտ անապատում ե Մեծքարում կային դպրոցներ, այստեղ Հովհ. Յերզնկացին դասատու յեր ե սովորեցնում եր՝ «գլբերականն դաս իւրոց աշակերտաց» (Ալիշան—Հայտապատում)։

Այստեղի հետ ել կապված ե այդ ժամանակի ճանաչված յերաժշտագետ Հովսեփի ե նկարիչ Սարգիս Պիծակի անունները։

11-րդ դարում նշանավոր եր Սանահինը, սա հանդիսանում եր Բագրատունյաց դաստակերտը ե հանգստարանը։ Այստեղ կար դպրոց, վորին վոմանք ավելի ուշ ժամանակի տերմինով՝ ճեմարան են անվանում, իսկ վոմանք ել համալսարան։

Ըստ Գրիգոր Մազիստրոսի, Սանահինը յեղել ե վայրը՝ «ի միասին բնակելոց իմաստնոց բոլոր արհեստից ե մակացութեանց պարառելոց»։ Մազիստրոսը վկայում ե, վոր Սանահնում կար վարժարան ե այնտեղ անցնում եյին մի շարք առարկաներ, ուր նույնիսկ մըցում եյին յերիտասարդները լաւ սովորելու համար։

«Զերիտասարդացն որք ի վարժարանսն՝ հետորական ե երաժշտական գնոցայն դմտաւ ածեալ հանդէս ե զմըցումն ե զգեղեցիկ մոլութիւնս...»։ Նույն պատմիչը հազորդում ե, վոր այստեղ յերաժշտությունը—գլխավորապէս սաղմոսերգությունն եր,

վորպիսին վանական դպրոցների հիմնական առարկաներից մեկն
էր հանդիսանում:

Մենք հարմար ենք գտնում սահմանափակվել դպրոցների
մասին տրված վերոհիշյալ տեղեկութուններով և յեզրափակել
Անիում յեղած (12-րդ դարի) մի հետաքրքիր դպրոցով:

Այս դպրոցը ղեկավարում էին Հովհ. Սարկավազը, վորը իր
ժամանակի բազմակողմանիորեն զարգացած անձնավորութուննե-
րից մեկն էր: Սա բազմաթիվ գիտելիքներ առած գալիս է Անի
և «շուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս գիւրեաւ խոնարհաբար և ա-
խորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին և զխորին իրս»:

Այս դպրոցում ավանդվում էին մի շարք լուրջ առարկաներ:
Նրանք սովորեցնում էին՝ «Նախ դքերականութիւն՝ զբանալին
գիտութեան և զդաստիարակն վերձանութեան և զաղբերն տա-
նեակ առողանութեանց, յորմէ և որով տրոհին միտք և ճանաչին
ոյնք քաղացն և հնչտանան լսելիք ունկնդրանցն...»: Ինչպես
տեսանք, այստեղ քերականութիւնը համարվում է վորպես գի-
տութեան բանալի, խոսքի, մտքի և տրամաբանութեան զարգաց-
ման միջոց: Գերականութիւնը նրանք գնահատում էին վոր-
պես գեղեցիկ խոսքի, արտասանութեան դաստիարակիչ գիտու-
թիւն, վորը հնչտացնում և լսելու և կարդալու ունակութիւնը
և հանդիսանում է առողանութեան աղբյուրը:

Անիի դպրոցը լուրջ ուշադրութիւն էր դարձնում և կետա-
դրութեան, տրամաբանական նշաններին ու շնչտերին, մանա-
վանդ կրճատ ընթերցման հմտութեանը, վոր այդ ժամանակներում
ունէր խոշոր նշանակութիւն:

Գրագիտութեան ուսուցման զուգընթաց սովորողները պետք
է տեղեկանան յերկայնագոունիցն և սղիցն սիղորայից երկամա-
նակացն և անձայնիցն, և տրամախոհ անկեցելոյ նշանին, ըստ
վերաստութեան շնչտի և ըստ պարբեկութեան պարուկի, և յա-
րառոցելոյ ապագարձի...»:

Այս մեջբերումը պարզ կերպով ցույց է տալիս, վոր Անիի
դպրոցում (12-րդ դարում) իրոք բազմակողմանի կերպով էր ու-
սուցանվում հայոց լեզուն. սա ապացուցում է, վոր այդ դպրո-
ցում կար ուսուցման արգեն վորոշ փորձ: Այնուհետև ուսուցիչը՝
«կրթէր, արկանէր ի գիրս նուրբս և դժվարալուրս և ըստ առո-
գանութեանց խրատու ի վայր արկեալ պատրաստաբար խուզելով
(կոկելով) զմիտս, և զբա և զբառս, առնելով համարս, ստուգիւ
պահանջէր»:

Լեզվից հետո ուսուցման գլխավոր առարկան եր թվաբանությունը. բնական ե, վոր Անիի տնտեսության զարգացման այդ շրջանում, յերբ առևտուրը իր ընդարձակման նոր ուղիներ եր գտել, մաթեմատիկական գիտությունը հեր կարող անուշադրության մատնվել.

«Յետ այսորիկ ի խոյզ և քնին ընթացից լուսաւորացդ մտեալ, տայր գումարելի ի միատեսակ և յանստերիւր թիւս տոմարի, գուշ և զակն ոգւոց և տեղեակ առնել տօնից կարգավորաց և փոփոխմանց ամսոց և ամանակաց և եղանակաց քառաբաժին տարատմամբ»:

Այնուհետև հիշատակաւիրը ասում ե, վոր մի շարք գիտնականների նշանավոր յերկասիրությունները, վորոնք արդյունավետ եյին և պիտանի, վորոնք նպաստում եյին առաջարժմանը, մուտք եյին գործել այստեղ:

Անիի դպրոցում ուսուցանում եյին՝ «Բանս՝ Արիստոտէլի և զթուականաչափ խտրոցս Փիլոնի»։ Այս առարկաներից կատարվում եր խիստ ստուգում, վորպեսզի վոչ մի «անկարություն» չցուցաբերվի տրամաբանական գիտությունների ուսուցման գործում:

Սարկավագի մասին, վորպես ուսուցանողի, հիշատակվում ե, վոր նա բնական և հումանիտար գիտությունները մղում եր դեպի իր կրթարանը: Այդ հիշատակության մեջ շատ պատկերավոր կերպով ասվում ե, վոր Անիի դպրապետը սովորեցնում եր թե՛ լավին և թե՛ վատին և նրանց զլուխները հարստացնում եր գիտելիքներով և, վոր գլխավորն ե, նա ձգտում եր պարզ ու բնական մեթոդներով յուրացնել տալ այդ ամենը: Նա՝

«Կրթէր դամանս իրաց, զքսակ մտաց մանկանց, մարդիչ և մաքրիչ և հալիչ, լաւին և վատթարին, պատրաստելով»:

Մենք հարմար ենք գտնում այս դպրոցի՝ մեզ հասած մի քանի կանոններով սկսել այն բաժինը, ուր շատ համառոտ կերպով ուղղում ենք հիշատակել դաստիարակությունը, կարգը և պատիժները միջնադարյան հայ դպրոցներում:

ԱԿՆԱՐԿ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ, ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ Մ Ա Ս Ի Ն

Անիի դպրոցի մասին կա վկայութիւն, վոր այստեղ դաս-
տիարակութեան խնդիրներէց մեկը յեղիլ եւ սովորողների մեջ բարի
նախանձի արմատավորումը և դրա հետեանքով, ասում ե հիշա-
տակագիրը՝

«Եռայր ոգւով ամ ոգի, ել և ելս միմեամբք առնելով»:

Նույն հիշատակագրի մեջ ասվում ե, վոր աշակերտները
անշափ հնադանդ ելին իրենց ուսուցչին, բավական եր ուսուցչի
մի ակնարկը, վոր նրանք խոնարհաբար լսելին, զսպելին իրենց և
հնազանդվելին:

Հիշատակագիրը այդ մասին ասում և.

«Եւ այնչափ հլութիւն և հնազանդութիւն ունեւ առ վիշտն
իւր, մինչ զի վասն դոյլն մի բանի առ նմա սաստելոյ և ասելոյ
«լուս լեր», զամս երիս լուսլ կայր ափ ի բերան, ընդ միտս և
ընդ այ խաւսելով խոնարհաբար՝ ունկնդրութե պարապելով: Եւ
զամս. Լ. լիով ոչ լուծեալ զբերան, այլ պանծեալ կրթեւ և հնա-
զանդեւ զամհուլութիւն անձին»:

Զավագանցութիւնները հեռու չեն հիշատակագրից, սակայն
մեզ հետաքրքրողը և կարեւորն այն ե, վոր այստեղ կարգապա-
հութիւնը իր պատշաճ տեղն և ունեցել և արտահայտվել և
հատուկ ձևերով ու յեղանակներով:

Թվում ե թե այստեղ, հակառակ միջնադարյան դպրոցների
կարգապահութիւն հաստատելու հիմնական միջոցը հանդիսացող ծե-
ծին, կամ ինչպէս Գր. Տաթեւացին կասեւր՝ «Գաւազանի խրատ»-ին
փոխարինում եր բանավոր խրատը: Այլ խոսքով ասած՝
այս դպրոցի դաստիարակչական ներգործող մեթոդը վոչ թե
«Գաւազանի խրատն» ե յեղել, այլ խոսքի ուժը: Մենք չենք հա-
վատում, վոր այդ դպրոցին ծեծը խորթ լինեւ, հատկապէս այդ
ժամանակներում յերբ գործող պաշտոնական կանոնների մեջ
որինականացված եր ծեծը, բայց չենք կասկածում, վոր ծեծի
կողքին խրատն իր առանձին տեղն ու դերն և ունեցել այստեղ:

Հովհ. Սարկավագը ընդունում եր, վոր դաստիարակելու
հիմնական միջոցը խրատն ե, իսկ չարագործների նկատմամբ՝
պարսավանքը: Նա ասում եր.

«Հրապարակաւ յանդիմանեցի, հրապարակաւ բըժշկեմ»։*

Դասակարգային հասարակութեան մեջ դաստիարակութիւնը միշտ յեղել և տիրող դասակարգի ձեռքին խիստ, հատու զենքերից մեկը։ Տիրող դասակարգը իր հատկութիւնները, իր ձգտումներին համապատասխան շահովեւ կողմերը դաստիարակութեան միջոցով ներարկել և իր և այլ դասակարգերի սերնդի մեջ, իր նպատակին համապատասխան մարդիկ պատրաստելու համար։

Տիրող դասակարգերը շատ լավ են գիտակցել դաստիարակութեան ուժը։ Դեռ անտիկ աշխարհում մարդիկ զգացել են դաստիարակութեան նշանակութիւնը և արժեքավորել են այն իրենց պահանջին համապատասխան։ Աղեքսանդր Մակեդոնացու հայրը Արիստոտելին ասում եր՝ «Յես արու դավակ ունենալու համար այնքան ուրախ չեմ, վորքան այն բանի համար եւ ուրախ, վոր իմ զավակին դուք պիտի դաստիարակեք»։ Բնական և, վոր հայ իշխանավորներ, նախարարներ, ֆեոդալների և հոգեվորականների համար դպրոցը պետք և վոր իր պատշաճ տեղն ունենար, սա պետք և ստեղծեր տերերի սեփական պատկերի մարդիկ և մյուս կողմից՝ մարդիկ, վորոնք լինեյին հլու հնազանդներ։

Հատկապես դպրոցական հասակի պատանեկութեան և յերիտասարդութեան համար հայերը ունեցել են կանոններ, խրատներ և հրահանգներ։ Նրանք փորձով գիտեյին, վոր այսպես թե այնպես մարդը արդյունք և վորոշ միջավայրի, վորոշ շրջապատի։ Նրանք գիտեյին, վոր չարիքներ տեսնելն ու վատ խոսքեր լսելը խիստ դժուրին ճանապարհով մարդուն զեպի խոշոր չարագործութիւններ և տանում։

Մի հրահանգի մեջ խորհուրդ և տրվում ծնողներին և դաստիարակներին՝ «Այնպես պահել տղայն, որ մեղք չտեսնես և յիշոց չլսէ»։ Հայերը իրենց ասացվածքների ու առակների մեջ բազմաթիվ մտքեր ունեն այն մասին, վոր մանկան պետք և դաստիարակել շատ վաղ շրջանից. «Ծառը կանաչ կծռեն», այլապես մեծ ծառ ծռելը դժվար և։ Պարզ և, վոր այդ ժամանակվա հայ կրթիչներն ու դաստիարակները սխոլաստիկական կրթութեան հետեւորդներ ու վորոշակիորեն հայ ֆեոդալիզմի արտահայտիչներն էին. հետեւաբար սրանք չեյին տեսնում և նախատեսում սոցիալական կյանքի փոփոխման հետեւանքով

*) Սարակավազի դպր. մասին նշութերը վերցված են հիշատակարան «Հարանց վարք»-ից, վորը արտագրել և Մաթեվոս Յերեցի հայոց Պիեթիին Անգեղակոթում։ Հին ձեռագիրը գրվել և ՇԼ ԹՎին Հաղբատում։

մարդկանց մասնայական փոփոխումը կամ դաստիարակության հասարակական բնույթը՝ վորպես միաժամանակ մարդկանց փոփոխման յերկվոյթ:

Մի այլ հրահանգի մեջ Հովհանն ասում ե՛

«Զթողուն, որ դատարկ շրջի տղան և չար որինակներ տեսնէ, որովհետեւ անոր մտաց վրայ դուրսով կը տպաւորուի չարն, ինչպէս կնիքը, կակուղ մոմի վրայ»:

Աւելիկա վորդին իր «Կանոնաց» մեջ խրատում եր ծնողներին, թե ինչպես պետք ե վարվեն յերեխաների հետ: Նա արգելում եր մայրերին իրենց տղաների հետ մի անկողնում պառկել. «Ի տառնամենից ի վեր», այլ պետք ե «Ի բաց քեցել և արտաքոյ ինքեան կացուցանել»:

Նույն խորհուրդը տալիս եր յեղբայրների և քույրերի նկատմամբ, ասում եր «զի մի սովորեացին ի չարն»:

Գրիգոր Տաթեւացին իր քարոզների մեջ մի շարք պարտականութիւններ և զնում ծնողների և ապա դաստիարակների վրա, վորոնք են՝ սնուցանել յերեխային, դաստիարակել և հետո պահել անբարոյականութիւնից, սովորեցնել մի արհեստ, վորպեսզի նա չգիմի գողութեան, այլ իր աշխատանքով ապահովե իր կյանքը: Այնուհետեւ Տաթեւացին խորհուրդ ե տալիս՝

«Զլեզու տղային պահել, զի մի շատ խոսեցի, և մի ի սուտ սովորեացի... պահել զձեռն ի գողութենէ... պահել զբոլոր մարմինն ի ծուլութենէ, զի մի քնու և ծուլ և շատակեր ուսցի»:

Մի ուրիշ հրահանգի մեջ ասվում ե՛

«Զտղայն դաստիարակն հրահանգէ, ի բաց կալ ի միասակարաց, և յօգտակարսն կալ մկալ, և յանօգուտսն ոչ զբաղնուլ անժուժկալութեամբ»:

Միջնադարում հայերի մոտ սովորութիւն և յեղել յերեխայի մանկութեան մազերը մինչև 10-15 տարեկան հասակը պահել գլխին, հիշվում են պատանիներ՝ «Գես արձակ ողջ» կամ «Գես արձակ, ձգե ունն ի վար» և այլն:

Այս սովորութիւնը հիշատակում ենք նրա համար, վորպեսզի հիշեցնենք, վոր մազեր ունենալու սովորութեան հետ մեկտեղ կար և աշակերտին պատժելու դեպքում մազերը ոգտագործելու սովորութիւն՝ մազերից քաշել, պոկել, խուզել, վորպես այլաճակելու, ամաչեցնելու մի միջոց և այլն:

Այժմ տեսնենք, թե միջնադարյան հայոց դպրոցներում խրատական, դաստիարակչական յեղանակներին ինչպիսի պատիժներ են ուղեկցել: Նախ քան պատիժների մասին խոսելը, պետք է ասել, Վոր մեր պատմիչները, ինչպես և բազմաթիվ հիշատակագիրները ընդհանրապես քիչ են խոսել մեզ հետաքրքրող թեմայի՝ դպրոցների, կրթության, դաստիարակության, ուսման մեթոդների և նման հարցերի մասին:

Ինչպես ծնողների, նույնը և դաստիարակների կողմից ընդունված եր՝ վորոշ դեպքերում ահաբեկել յերեխաներին, վախեցնել դաժան անուններով, դատի յենթարկելով և այլն: Յեղև և, որինակ, պատժի և դաստիարակության այսպիսի մեթոդ. ծնողը յերեխային սպառնացել և յենթարկել խիստ պատժի, այդ ժամանակ միջամտել և ուսուցիչը և յերգվել և իր կարողությամբ ու պատվով, վոր կդաստիարակի յերեխային:

Սա իր ժամանակի դաստիարակման հետաքրքիր յեղանակներից մեկն էր, վորի մեջ յերեվում և ուսուցչի պատասխանատվության մոմենտը:

Մենք վերը տեսանք, վոր հայերի դաստիարակության մեջ արդեն կար նախազգուշական կամ, ինչպես ասում ենք՝ պրոֆիլակտիկ միջոցառումներ: Դա գլխավորապես խրատական, քարոզչական ճանապարհն էր, վորից հետո հանցադործները անխուսափելիորեն պատժվում էին: Ինչպես հույների, նույնպես և հայերի մոտ ընդունված էր պատժի մեջ յերկու սկզբունք, վոր ամեն մի պատիժ առաջին հերթին պետք է հետապնդի յերեխայի ուղղմանը և յերկրորդ՝ հանցանքի չափով պետք է վորոշվի պատժի չափը:

Հաճախ դպրոցի դպրատան պատից կախված էին լինում ծեծի դեպքում գործածվող իրերը՝ մարակը, ճիպոտը և այլն: Սրանք նախ և առաջ զգուշացնող պարագաներն էին, շատ դեպքում ուսուցիչը «ճանապարհից դուրս յեկող» աշակերտին խորհրդավոր կերպով ցույց էր տալիս այդ իրերը, բնական և, վոր աշակերտը սարսուռ պիտի զգար և հակառակ իր հասակը առանձնահատկություններին, սանձահարկը իրեն:

Այդ բանը հիշվում և Անիի դպրոցում՝

«Այլ սանձեալ կրթէր և հնազանդէր զամենութիւնն անձին»:

Դասեր հարցնելու ժամանակ վայ նրանց, վոր «չտային»

համար», դրանց բաժինն եր՝ «զան ըմպել» (ծեծ ուտելը)։

Յերբեմն ուսուցիչը անկարգ յերեխայի ծնողին խորհուրդ եր տալիս դաստիարակութեան գործը ուսուցչին թողնել, վորովհետեւ վերջինս գիտի, թե ինչպես պետք է վարվի յերեխայի հետ։ Նա ասում եր. «Յիս թող, յայսմ հետեւ ես եմ երաշխաւոր», կամ պատասխանատու։

Սակայն հետաքրքրականն այն է, վոր այդ ժամանակվա դաստիարակ-ուսուցիչը ծնողի ձեռքից դաստիարակութիւնը խլում եր վոչ թե նրա համար, վոր վերջինս ծեծում եր յերեխային, այլ նրա համար, վոր այդ ծեծը լինի կազմակերպված ու նպատակային, վոր յերեխան փոքր հասակից վարժվի, թե ինչը կարելի յե անել և ինչը չի կարելի։

Այդ ժամանակի դաստիարակները գտնում եյին, վոր ծեծը չարիք չէ, այլ նա առերեւոյթ է մի անախորժ բան, վորը սակայն մարդուն կհասցնի մինչև փառքի աստիճանը։ Այսինքն ծեծը մարդուն հլու հնազանդ կդարձնի, իսկ տերերը կզնահատեն ժարդու նման արժանիքները, վորովհետեւ նրանց պետք եր հնազանդ ծառայութիւն։

Յերբեմն սովորողները ծեծվում եյին վոչ թե անկարգութեան, այլ դասերը չսովորելու համար։ Այս յերեւոյթը հենց բղխում եր նրանց դաստիարակութեան սկզբունքից, վորովհետեւ չենթարկվողը, հանձնարարութիւն չկատարողը պետք է ծեծվեր, պատժվեր, ինչպես կյանքի մեջ, այնպես եւ դպրոցում։

Ներսէս Շնորհալին իր խրատական վոտանավորներէց մեկէ մեջ հենց այդ մասին եւ խոսում է՝

«Քեզ համարել տայ բարեկամ

Որք վասն ուսման հարուն քեզ զան.

Քանզի ապտակ և գաւաղան

Յետոյ բազում փառքս քեզ տան»։

(Շնորհալի—Բանք Հափաւ 549)։

Շնորհալին «բազում փառքս» խոստանում եր նրան, ով իսկապես կյուրացներ այն ամենը, ինչ պահանջվում եր այդ ժամանակվա մարդուց խոնարհ ծառայութեան համար։

Այսուհետեւ միջնադարյան հայ դպրոցների պատժի ունիվերսալ միջոց հանդիսացող ծեծը արտահայտվում եր տարբեր յեղանակներով։ Մենք ասինք, վոր Գր. Տաթևիպեցին խրատներէց ամենատակտիվը, ամենաներգործողը համարում եր «գաւաղանի խրոտը»։ Սարկավազը հիշում է, վոր ծնողների կողմից

ձեծը վոչ միայն չեր դատապարտվում, այլ խրախուսվում էր թե դպրոցում և թե տանը՝ «Բազում անգամ դան ըմպելով մանկանն ի մօրեն»։ Սարկավազը նկարագրում է ձեծի հետեվանքները, վորը այն աստիճանի յեր հասնում, վոր ձեծվորը «կոչեցեալ ի նմանէ՝ ի գիրկն անկանի» (Սարգ. 299)։

Միջնադարյան դպրոցներում ձեծը չեր սահմանափակվում ուսուցչի ձեծով, յերբեմն ուսուցչի հրամանով աշակերտն ևր ձեծում իր ընկերոջը—աշակերտին. սրա հետեվանքների մասին ավելորդ է խոսել։

Մի շարք հիշատակությունների ու վկայությունների հիման վրա կարող ենք ասել, վոր ֆիզիկական պատիժները դպրոցում արտահայտվում էյին հետեվյալ յեղանակներով, ձեծն ընդհանրապես, գավազանով ձեծը, մտրակի գործադրումը, ծնկաչոք անելը, ծանր իրեր ձեռքի վրա պահելը, ճիպոտով ձեռքերի ափի մեջ և մատներին խփելը, ականջներից ու մազերից քաշելը, ճաշադուրկ անելը, ընկերների հետ խաղաղըրկումը և այլն։

Այս ամենը հատուկ են յեղել միջնադարյան դպրոցներին։

Սա չի ասում այն, վոր ֆիզիկական պատիժ անկալությունը նշանակում էր բարոյական խրատների ու քարոզների վտարումը դպրոցից. ամենեվին։ Միջնադարի հայ դպրոցներում քարոզն ու խրատը, կանոններն ու որևէքները իրենց ուղած մարդու ձեզակերպման հիմնական միջոցներն էյին հանդիսանում, մանավանդ վոր ամեն դեպքում խոսքը ոգտագործվում էր սխոլաստիկ ճանապարհով, պատրաստի դոգմաները մարդկանց մեջ ամրացնելու նպատակով։ Նույնիսկ հիշվում են առանձին դաստիարակներ, վորոնք ֆիզիկական պատիժ չեն գործադրել։ Սակայն այդ դպրոցների ձեծն ու խրատները չէյին հակասում միմյանց մարդկանց հշու հնազանդ դաստիարակելու գործում, ընդհակառակը, զրանք համապատասխանում էյին վերոհիշյալ պրոֆիլի մարդկանց ստեղծելու պահանջներին։

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐԸ ՅԵՎ ՈՒՍՈՒՑԱՆՈՂՆԵՐԸ

Ինչպես վերն ասինք, դեռ վաղ ժամանակում ուսումնական հիմնարկները կոչվում էյին դպրոց, դպրանոց կամ դպրատուն։ Դպրոց անունը գործածել են՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, Դ.

Փարպեցին, Խորենացին և ուրիշները: 9—10-րդ դարերում յերբեմն դպրոցի փոխարեն ուսումնական վայրը կոչվում էր՝ «աշակերտարան», «վարդապետարան», վորոշ տեղերում՝ «Բարունարան»:

Հետագայում մի շարք պատմիչների մոտ, ինչպես և հիշատակագրերի մեջ, հանդիպում ենք ուսումնատեղերի այսպիսի անունների՝ «վարժարան», «գալրատուն», «գասատուն», «գալրոցատուն», «ուսումնարան», ավելի ուշ՝ «վարժատուն» և այլն: Վերոհիշյալ տեղմիշները գործածվում են՝ Նշեցու, Ան. Նարեկացու, Ն. Շնորհալու, Ստ. Որբելյանի, Ա. Դավրիժեցու, Թ. Մեծոփեցու և ուրիշների կողմից:

Բնական է, վոր ուսումնական հիմնարկների անուններին պետք է համապատասխանեն նաև նրա պաշտոնյաների և սովորողների կոչումները: Այսպես որինակ. ուսումնարան—ուսուցիչ, ուսուցող, ուսուցանող, «տալոյ զուսուհն», կամ դպրատուն—դպրապետ, ախուհետև՝ վարժարան—վարժապետ, գասատուն—գասատու, գասասաց, վոր նշանակում է գաս ասող և այլն:

Ուսումնական վայրերում աշակերտները, սովորաբար, դասի ժամանակ նստում էյին ծալապատիկ կամ ծնկների վրա, ուսուցիչները նստում էյին յերբեմն ծալապատիկ, կամ վորևե բարձր տեղ, աթոռի վրա, իսկ վորոշ դպրոցներում ուսուցչի համար գոյություն ուներ ամբիոն: Այսպես որինակ, Ստ. Որբելյանը ասում է, վոր Մաթուսաղան նստում էր՝ «ի վերայ բարձր ամբիոնի րարունարանին» կամ «նստավ յամբիոնն րարունական»:

Յերգնկացին իր ժամանակակիցներից մեկի մասին ասում է, թե նստած՝ «ի վարդապետական աթոռ՝ ասիկ դաս»: Նույնը ասում է Թ. Մեծոփեցին Տաթևացու մասին:

Հիշվում է նաև «յաթոռ ուսուցման», վորը նշանակում է ուսուցանողի աթոռ:

Կիրակոս Գանձակեցու կողմից հիշատակվում են Կոնստանտին առաջինի կանոնները, ուր կան դպրոցի ղեկավարման հետաքրքիր պահանջներ: Այստեղ ևս գործածվում են դպրոցական և կրթական այն տեղմիշները, վորոնց մասին մենք վերը հիշեցինք:

ԻՆՉ ԵՅԻՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆՈՒՄ

Մենք վերը հիշեցինք, թե ինչ էյին ուսուցանում մի շարք դպրոցներում, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հաժա-

առտակի կերպով թվարկել այդ ավանդվող առարկաները:

Նախ՝ գոյություն հունենալով կրթական մի ընդհանուր սխառմ, չեր կարող ավանդվող առարկաների մի ընդհանուր ախեմա լինել, բացառութամբ կրոնական առարկաներից: Իսկ մնացած առարկաները ամբողջապես վորոշվում եյին դասավանդական կազմով. նայած տվյալ դպրոցը ունի ձեռքն եր և դաստոնները ինչ գիտելիքներ կարող եյին ավանդել, հնաց դրանով ել վորոշվում եր այդ դպրոցի ուսման բովանդակությունը:

Այդ շրջանի դպրոցների զգալի մասն ունեւր մեկ ուսուցիչ, ուստի այդ ուսուցանողը շատ դեպքում դասավանդում եր մեկից ավելի առարկաներ: Անշուշտ այս յերևույթը ավելի ցածր աստիճանի վրա կանգնած դպրոցի նշան ե:

Այժմ կարող ենք թվել այդ դպրոցներում ավանդվող առարկաները: Բնական ե, վոր այդ առարկաները ամբողջութամբ չեյին դասավանդվում ամեն մի դպրոցում, մի դպրոցում ավելի քիչ եր առարկաների քանակը, իսկ մյուս դպրոցում ավելի շատ:

9—13-րդ դարի դպրոցներում ավանդվում եր՝ մայրենի լեզու, քերականություն, հունական և լատինական լեզուներ, ճարտասանություն կամ հռետորություն, փիլիսոփայություն կամ իմաստասիրություն, քերթողություն կամ բանաստեղծություն, յերաժշտություն կամ յերգեցողություն, նկարչություն կամ մանրանկարչություն:

Այնուհետև՝ ուսուցանում եյին մի շարք դպրոցներում «գրչի արուեստը», գրչությունը, գեղեցիկ գրությունը, վորը վոչ այլ ինչ եր, քան գեղագրություն: Գեղեցիկ գրության մի մասը հասել ե մեզ, դա այն հաղարավոր սքանչելի ձեռագրերն են, վորոնք գտնվում են մեր մատենադարանում: Յեթն այդ ձեռագրերն իրենց բովանդակութամբ շատ բան են ասում մեր ժողովրդի անցյալից, ապա նրանք քիչ բան չեն ասում այդ նույն ժողովրդի գրության և նկարչության արվեստի մասին:

Վորոշ դպրոցներում ուսուցանում եյին բնական գիտելիքներ, աստղագիտություն, թվաբանություն, տոմարագրություն և այլն: Իսկ կրոնական առարկաները, առանց բացառության, բոլոր դպրոցներում դասավանդվում եյին:

Հետաքրքրականն այն ե, վոր միջին դարերի հայ դպրոցներում ուսուցանում եյին առանձին գիտնականների տեսությունները, հնաց գիտնականի, գիտության կաճառների անունով:

Այսպես, որինակ, մեր հիշատակած Անիի դպրոցում Սարկավագը ուսուցանում եր՝ «զառակախաւս բանս Արիստոտէլի և զթուականաչափ խրտրոցս Փիլոնի» և այլն:

Ուսուցանում էլ ին «Պաւղոսի թղթերը», «Պղատոնի մտքերը», «Դավիթ Անհաղթի փրկիսոփայությունը», Ան. Շիրակացու «Աստղաբաշխությունը», «Աստղագիտությունը», «Տիեզերագիտությունը», ինչպիս նաև հունական գրականությունը և այլն:

ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՅԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Յեթե հնարավոր ե մի շարք պատմիչներից, հիշատակագրերից, մեզ հետաքրքրող հարցերին վերաբերող առանձին ուսումնասիրություններից վորոշ ակնարկներ և նկարագրություններ գտնել այս կամ այն դպրոցի մասին, ապա չափազանց դժվար ե այդ աղբյուրների մեջ գտնել դպրոցի ներքին կյանքին վերաբերող փաստեր, մանավանդ ուսուցման ձևերի, յեղանակների և մեթոդների մասին:

Յերբեմն հանդիպում են այսպիսի արտահայտություններ, վոր գիր կամ գրել կարգաւ սովորելու համար մարդիկ տարիներ շարունակ չարչարվել են: Սա ցույց ե տալիս, վոր գրածանաչության մեթոդիկան այդ ժամանակ իր խանձարուրից դեռ գուրս չեր յեկել և գրագիտության ուսուցումը ավելի վատթար ե յեղել քան 17—18-րդ դարերում:

Միջնադարի ուսուցիչը խիստ կերպով պահանջում եր, վոր ամեն մի աշակերտ տրված դասը լավ դիտենա, կարողանա կարդալ և պատմել իր նման, իր ասածից վոչինչ ավել կամ պակաս, դրա համար ել աշակերտների մեծ մասը սերտած, բերան արած մտնում եր դասարան: Սխոլաստիկ ուսուցման այս յեղանակը զրկում եր սովորողներին ինքնուրույնությունից, տրամաբանական ուժին փոխարինում եր ձևական, մեխանիկական վարժեցումը: Այլ խոսքով ասած, այս կարգի ուսուցումը վոչ թե դարգացնում եր մարդուն, այլ վարժեցնում, վոչ թե փաստեր եր տրվում մշակելու, վերամշակելու, այլ փաստերը մեխանիկորեն կրկնելու, տրամաբանության փոխարեն՝ սերտածի շարադրություն, մի խոսքով վոչ թե գիտություն, այլ վարժություն:

Այնուհետև ուսուցիչը շատ հաճախ իր կարգացածը խմբովին կրկնել եր տալիս աշակերտությանը, իսկ հաճախ աշակերտները կարդում էլին հաջորդաբար, մեկը մյուսին շարունակելով կամ

«գրած ցուցակով»։ Գրավոր աշխատանքի հիմնական ձևը դա արտագրությունն էր։ Ընդունված էր դասարանում դասի սերտելու սովորությունը՝ «լուռ կարդալու» և «մեծածայն կարդալու» յեղանակով։ Այնուհետև պատահում ենք՝ դասեր սովորելու այսպիսի ձևի՝ ուժեղ աշակերտի գլխավորությամբ դասերը կրկնել, ապա բացատրել, մեկը մյուսին լրացնել, վիճել, Սահայե ընկերական շրջանի այս վեճը ուսուցչի մոտ չի տեղափոխվում, վորովհետև ուսուցչի հետ վիճելը համարվել է պարկեշտության սահմանից դուրս մի բան և նույնիսկ «մեղք», քանի վոր «աշակերտը չէ իմաստուն քան զվարդապետ իւր»։

Ուսուցչի կողմից աշակերտի քննությունը—դա վերջինիս համար փորձության մի ծանր շրջան էր։ Դննության հատուկ յեղանակներն ու ձևերը, ստեղծված արտակարգ խորհրդավորությունը, դասարանական սովորական խստությանն ավելանում էր ինչվոր անսովոր, չար կերպով արտահայտվող լրջություն, սրանք չեյին կարող չարագուշակ բաներ չասել ու չգիտիլ քննվող աշակերտին։

ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ԵՊՈՍՈՒՄ

Ինչպես վերը տեսանք, «Սասունցի Դավիթ» եպոսի ծագման և ձևավորման շրջանում (9—14 դարերում) հայերը ունեյին դպրոցներ և դպրոցական վորոշ սիստեմ, նույնիսկ դասագրքեր, վոր միայն կրոնական, այլև արտաքին գիտություններից։ Այս ամենի առկայության պայմաններում, ինչպես մենք ցույց տվեցինք, դրություն ունեւ ուսուցման վորոշ ուղղություն, ուսուցման ձևեր ու յեղանակներ։

Եպոսի ծագման շրջանի հայերի գրագիտության և ֆիզիկական վարժությունների մասին բազմաթիվ նմուշներ կան և եպոսի մեջ։ Յեղնելով եպոսում յեղած հիշատակություններից, մենք տեսնում ենք, վոր գրագիտությունը տարածված է յեղել ժողովրդի մեջ, իհարկե, առավել չափով բարձր խավերի մեջ։

Եպոսի հերոսներից գրագետ են մի շարք մարդիկ՝ Մհերը, Դավիթը, Գոհարը, Սանասարը, Բաղդասարը և ուրիշները։

Եպոսում հիշատակվում է՝

«Գոհար խաթուն գիրք իդի հեռջիվ,

Կարդաց, տեսավ՝ խրողներն ի»:

Կամ աղջկա նամակը գրված Բաղդասարին.

«Բաղդասար տղա,

Իմ սըլտ քանց եսա դարտակ կուժ սերսուփ ի.

Իմ զլոխ քանց եսա լիք կուժ լիքն ի»:

Մի ուրիշ տեղ հիշվում է վոք Սանասարը՝ «Թուղթ առավ ձեռ, թուղթը կարդաց»:

Նույնպես է Բաղդասարը՝ «Թուղթը վերցուց, կարդաց, գրեց, ջուղար երեց»:

Գրադետ է և ձենով Ռհանը, նա թուղթ է գրում Մհերին՝

«Մհեր, Կուղարդնը աղգական տղեք ելած ին, կտրճացած եկած Սասմա քաղքի դավին կենին.

Իս չըմ կեռնա, իմ խրվաթը չհաղթը.

Կելնիս, կի կաս, խամնիս»:

Խանդուլթ Խաթունը նույնպես գիր է գրում՝

«Խանդուլթ գիրըմ գրեց, ոսյաթ երից»:

Սյունեստե (Աճմու շահը) թուղթ է գրում, վոքով առաջարկում է Խանդուլթին կամովին գնալ իր մոտ, այլապես ուժով կտանի.

Խանդուլթը այս թղթին պատասխանում է՝

«Իս չըմ իդա, շատ կըտրիճ եք,

Իկեք, ընձի դոռով տարեք»:

Գրադետ է և Մհերը, սա կարդում է ու գրում, վոքով հետև

«Մհերն որ եկավ—եղավ յոթ տարեկան,

Յոթ շենք եղավ իր բոյ:

Ենոր վանք-վարժատուն գրին,

Գիչ մի սորվավ, շնորքով լցվավ...»

Մի ուրիշ տեղ՝

«Թուղթ կը կարդա Մհեր, կը խասկընա.

Կերթա, ուր կնկան կըսը»:

Եպոսի բազմաթիվ վարիանտներում հիշատակվում է Դավթի գրադետ լինելու մասին: Խանդուլթ Խաթունը նամակ է գրում Դավթին՝

«Թե տու ինձի հախուցիր, ինչ կուզես, տը տամ»:

Եպոսում հիշվում է՝

«Վոր թուխթ առավ Դավիթ, կարդաց, իմացավ՝ Խանդուլթ Խանըմն ի կիրե»:

Մի ուրիշ վարիանտում ասվում է՝

«Ու Դավիթ դնաց տերտրոջ տուն.

Սաղմոց առաջ ձեռ, սաղմոց ըսեց»:

Այսքանն ել բավական ե համոզվելու համար, վոր Եպոսի-
ծաղման և ձեռնորման շրջանում հայերի մոտ գոյութիւն
ունեցող զրազիտութիւնը արտահայտուիլ ե վեպի համարյա բո-
լոր վարկանտներում, և զրազիտութիւնը, վորպես կուլտուրայի
վորոշ աստիճան, եպոսի մեջ հիշատակւում ե պատշաճ հարգան-
քով:

Հիմնականն այն ե, վոր ժողովուրդը ցանկացել և ստեղծել
իր սեփական պատկերի մարդ, վոր Դավիթը իրենից ժողովրդի
ամբողջութիւնը ներկայացնի, լինի ժողովրդի ձգտումների,
ցանկութիւնների արտահայտիչն ու կենսագործողը. և այդ հա-
ջողվել և նրան:

Ժողովուրդը յերազում եր մի վիթխարի ուժ, վորն իր ձեռ-
քով բռնակալների արդար դատաստանն աներ և հաստատեր
ժողովրդների խաղաղութիւնը:

Մենք վերը ասինք, վոր հայ ժողովուրդն իր ստեղծած
եպոսի մեջ վոչ միայն արտահայտել և այն սովորութիւններն
ու դաստիարակչական գծերը, վոր յեղել և իր կենցաղի մեջ, այլ
և այն ամենը, ինչ ինքը տիրողների լծի տակ կենսագործել չեր
կարող, բայց նա յերազում եր, տենչում և պայքարում եր հասնել
նրան:

Ժողովրդի ստեղծած Դավթի մեջ խտացած են մարդկային
գեղեցիկ հատկութիւնները, նա սիրում ե աշխատավորներին,
հովիվների, հոտաղների ու չքավոր գյուղացիների «քաղցր աղ-
բերն» և, նա փայփայում և յերկրագործներին, հողի մշակներին
— «հունձ ու փունջ» անողներին:

Դավիթը սիրում և իր հայրենիքը, իր ժողովուրդը, նա սի-
րում և և ուրիշ ժողովրդներին, աշխատավոր մարդկութեանը:

Իր ժողովրդի ցավով տառապած Դավթի ձեռքից և վոչ
մի ուժ չեր կարող խել կայծակի թուրը, յերբ նա ջարդ ու
փշուր եր անում Մսրա բանակը. բայց հրաշքը կատարւում ե:

Մսրա բանակից մոտենում և Դավթին մի խելք ծերունի.

— Ինչո՞ւ յես կոտորում խեղճ ժողովրդին, ի՞նչ են արել
սրանք քեզ, կռիւլը թագավորն և անում և վոչ թե ժողովուրդը, —
ասում և ծերուկը: Դավթի բազուկը թուլանում և և նրա սուրը

ողում կախած և մնում, վորովհետև Դավիթը Մարա ծերունու բերանից լսում և այն, ինչ վոր իր ժողովուրդին և ասում:

Դավիթը ատում եր բռնակալներին, տերերին ու իշխաններին, պատերազմ նյութող յերկրակալներին, խաղաղությունը խափանող ժողովրդի թշնամիներին:

Ժողովուրդն իր ստեղծած մարդուն ավել եր իրեն հատուկ վեհանձնություն, մեծահոգություն, մարդասիրություն, պարգություն և քաջություն: Դավիթը չեր սիրում նենգություն և խաբեյություն, նա իր ժողովրդի նման եր մտածում և խաբեյությամբ բերդ զրավողին հերոս չեր անվանում:

Այդ եր պատճառը, վոր Մարա բանակի վրա հարձակվելուց առաջ, նա արթնացրեց ամենքին, զգուշացրեց, վոր պատրաստվեն, վորովհետև ինքը չի ուզում «նամարդ» կովի բռնվել:

Դարերի ընթացքում ստեղծված, ժողովրդի տրամադրություններն ու ցանկությունները իր մեջ ամփոփած «Սասունցի Դավիթ» եպոսը ինքը իրենից միաժամանակ ներկայացնում և հայ ժողովրդի կողմից առաջադրված դաստիարակչական խնդիրների մի ամբողջություն, ժողովրդական մարդու տիպարի ստեղծման գեղեցիկ օրինակ: Ժողովրդի դաստիարակած մարդը սիրում եր ժողովրդին, ատում եր ժողովրդի թշնամիներին, վռնջացնում եր բոլոր բռնակալներին, ստեղծում եր յեղբայրություն ու համերաշխություն բոլոր ժողովրդների մեջ և ձգտում եր հաստատել մշտական խաղաղություն:

Ժողովրդի ու հայրենիքի պաշտպանության համար Դավիթը չեր խնայում իր կյանքը: Բռնակալներին և ագրեսորներին նա «ջարդ ու կտոր եր անում», իր թուր կայծակով հնձում եր նրանց յերկրի յերեսից:

Այսպես դաստիարակեց հայ ժողովուրդը իր հերոս գավախին՝ իր Դավթին:

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այնուհետև արժե հիշել Ֆիզիկական դաստիարակությունը և մասամբ նրա արտահայտությունը «Սասունցի Դավիթ» եպոսում:

Բազմաթիվ հիշատակություններ կան եպոսի ծագման շրջանի հայ յերեխաների զբաղմունքի մասին: Դեռ վաղ պատանեկական շրջանից այդ յերեխաները ոգնում էին իրենց ծնող-

ներին: Վորքան պրիմիտիվ եր մարդկանց աշխատանքի և արտադրութեան յեղանակները, այնքան շուտ եր վարժվում պատանին և փոքր հասակից մասնակցում իր ծնողների զբաղմունքին: Առանձնապես Սասնա «Ծռերի» յերեսաները շատ շուտ եյին ընտելանում տան և դրսի աշխատանքներին: Նրանք դառնում եյին դառնարած, հորթարած, հովվի և նախորդի ողնական, հետո՝ հովիվ, նախորդ, հոտադ, հողագործ, նրանք պահում եյին գլգլի ու կորեկի արտերը և այլն: Աղջիկներին պատրաստում եյին տան աշխատանքի համար, սովորեցնում եյին բուրդ գգել, թեշիկ կամ քարման մանել, քարգահ, կովկիթ, բեր գնալ, լվացք անել և կերակուր պատրաստել:

Այդ շրջանի հայ յերեսաների մեջ տարածված են յեղել բազմաթիվ խաղեր, վորոնցից մի շարք խաղեր մնացել են մինչեւ այժմ: Արժե հիշատակել այդ խաղերից մի քանիսը: Խաղում եյին ճան (կոճի, վեգ), Անիի պեղումների ժամանակ մի տղայի կմախքի հետ գտնվել և կավն անոթ, վորի մեջ լցված են յեղել ճաներ: Յերեսաների հետ իր խաղալիքները թաղելու սովորութիւնը հայտնի յե և ուրիշ ժողովրդների մոտ: Այնուհետեւ խաղում եյին՝ «անդուկ-պնդուկ», «սանդուխա բեր բոխչա», «թոնոցի», սրան այժմ ասում են՝ «ուշ ատում», «ճլորթի» կամ «ճղլոր»: Խաղում եյին «գունդ», «հոլ» կամ «հոլ ու կոպալ», «վիտ» կամ «պտտվող», «Ֆռան» սա մտրակով եյին ֆռագնում: Հայոց պատմութեան մեջ այս «Ֆռանը» հիշվում և յերբեմն «Շուրնչան» անունով: Որինակ՝ Յեղնիկը խոսելով աստղերի մասին, ասում և՛ «Իբրեւ գընչանն շրջիցին», կամ մի ուրիշը պճնասեր կանանց մասին խոսելիս ասում և՛ «այսր անդր ստէպ իբրեւ գընչանն շրջիցին»:

Տարածված խաղալիքներից եյին նաև «անիվը», անիվ գլորեցնելը կամ «կլորակը», «փայտոցիկը» կամ «տլուրը», «ճակարանքը», «տապարին» կամ «տաման», «նարտը» և ուրիշ նման խաղեր: Կային և ուրիշ ժողովրդներից փոխադրված խաղեր, որինակ՝ «ճատրակը» — հնդկական խաղ և, վորը կոչվում էր նաև «շատուրանգ», այդ խաղին Պահլավունիք ասում եյին՝ «ճատրանդ», իսկ արաբները՝ «սաթրանճ»: Այս խաղը միջին դարերում գործածվում էր Հայաստանում, կա այսպիսի արտահայտութիւն՝ «ճատրկաց խաղացեալ ես. ասէ՛լ այո», սա վորոշ չափով նման և շախմատին:

Կազմակերպված, վորոշ ուղղութիւն ունեցող ֆիզիկական վարժութիւնները, մարզանքները հին և միջին դարերի հայերի

կենցաղի մեջ մտած տրադիցիոն սովորություններ եյին հանդիսանում:

Դեռ միջին դարում հայերի մոտ վորոշակի կերպով գոյութիւն ունէր «հանդիսական ուսմունքը», վորը տեղի յեր ունենում՝ հրապարակներում, ասպարեղներում, զբոսավայրերում և, վոր գլխավորն է, թատրոններում, ինչպես հիշվում է՝ «Թատերական մարզանք»:

Ինչպես հույները իրենց ոլիմպիադաներում հանդես եյին բերում Ֆիդիկական վարժությունների, ուժի, ճկունության, զինավարժության հմտության և արվեստի բոլոր տեսակների մըրցությունները և ամփոփում եյին այն, այնպէս ել հայերը մըրցություններ եյին կազմակերպում նավասարդյան տոներին:

Այստեղ յերիտասարդները հանդես եյին գալիս զանազան մարզանքներով, ցույց եյին տալիս իրենց շնորհքը՝ ուժի, մկանների վարժության, ճարպկության, ձիարշավի, սրախաղության, մկունդի գործածության, յերգի, բանաստեղծության և այլ արվեստների միջոցով:

Պատերազմի ժամանակ գործադրվող զենքերը հանդիսանում եյին նաև ֆիզիկական վարժության համար գործիքներ: Այդ եր պատճառը, վոր դեռ վաղ պատանեկական շրջանից մարզական գործիքներին վարժված յերիտասարդը արդեն հմուտ զինվոր եր: Այդպիսի յերիտասարդը գիտեր սրախաղությունը, կարողանում եր վարժ կերպով՝ գործածել նետն ու աղեղը, նիզակը, մկունդը, պարսատիկը և կովի ուրիշ միջոցները:

Բազմաթիվ վկայություններ ցույց են տալիս, վոր հայերը հատուկ ուշադրութիւն են դարձրել ձիավարությանը:

Հ. Սարկավազը (12-րդ դար) վկայում է, վոր հայերը մանկությունից վարժվում եյին ֆիզիկապէս, և այդ ամենը տեղի յեր ունենում կազմակերպված, հատուկ մարզիչների ղեկավարութեամբ, վորոնք սովորեցնում եյին «խրատու», «արուեստապես»:

Սարկավազը ասում է.

«Քանզի և ձիավարութեան և աղեղնաւորութեան և այլոց զինուոց շարժականութեանց՝ առանց խրատու և ի մանկութենէ արուեստապէս վարժութեան չիք հնար տեղեկութիւն առնուլ. նմանապէս և բռնամարտկութեան և այլոց հանդիսականաց ուսմանց»:

Այս պարզ վկայությունը ցույց է տալիս, թէ ինչպէս եյին

սովորեցնում ֆիզիկական վարժությունները: Այդ նույն դարում Գրիգոր Տղան մարդական խաղերի մասին այսպես է գրում՝

«Ուր կռուարարքն ի ճակատին,
Կամ ըմբշամարտք պատերազմին.
Ո՛ւր ձիավարժքն ի թատերին,
Նիզակալիրքն վահանին.
Ո՛ւր են նետողք նըպատակին,
Սուսերամերկք զիպող բազկին.
Ո՛ւր պարսաւորք ճահողակին»:

Սա վկայություն է այն մասին, Վոր թատրոններում, ասպարեզներում և հրապարակներում այդ ժամանակ ևս տեղի ելին ունենում մրցումներ, այդ մրցումների ժամանակ հանդես ելին դալիս ռազմական և ֆիզիկական վարժությունների բոլոր ձեւերն ու գործողությունները:

Պատմիչ Թովմա Արծրունին նկարագրում է այն քանդակը, Վորի վրա Գազիկ Արծրունու մի մասնալսական զրոսանքն է պատկերացված, յերբ տեղի ելին ունենում բազմատեսակ մրցություններ: Այսպես է նկարագրված նրանց զրոսանքը՝

«Սուսերամերկաց յոյլք և ըմբշտամարտաց պատերազմունք, անդ և դասք աւիւծաց և այլոց գազանաց և անդ երամք հաւուց»: (Թ. Արծրունի. 482)

Մշտական պատերազմի արհավիրքը հիմնական պատճառն էր այն բանի, Վոր հայերը իրենց յերիտասարդներին ավելի վաղ հասակից ելին տալիս ռազմական վարժություններ:

Պատերազմի պայմաններում գործադրվող զինքերը խաղաղ շրջանում հանդիսանում ելին հայ պատանիների և յերիտասարդների կենցաղային գործիքներ:

Հովհ. Մանգակունին նկարագրում է հայերի թատրոնը: Թատրոնը նստելու բարձր և ցածր տեղեր ունի: Բաժանված ելին կանանց և տղամարդկանց տեղերը: Թատրոններում կատարվում ելին բազմատեսակ մրցություններ:

Այդպիսի մի թատրոն կար Դվինում, Վորի մասին կան մի շարք հիշատակություններ: Արաբ Վոստիկանապետ Յուսուփը Դվինի թատրոնի մեջ բանտարկեց Գնունիներին՝ Դավթին ու Գուրգենին, նրանց «ածան ի թեատրօնն»:

Բազրաառուհիք և Սյունիք նույնպես ունեյին թատրոններ: Այդ թատրոնները այնքան գալթակղեցուցիչ են յեղել, Վոր հո-

դիվորականներն եւ հաճախելիս են յեղել այնտեղ: Այդ եր պատ-
ճառը, վոր նարեկացին, Գառնեցին և ուրիշները դատապարտում
էին քահանաներին, վոր իրենց պարկեշտ չեն պահում և մտնում
են թատրոնները, «մի մտցիս դու ի տունս թատերաց», կամ՝
«աստ ի թատերս և ի հարսանիս մի մտցէ»:

Այս յերեւոյթը ցույց և տալիս, վոր թատրոնը իր մեջ
արտացոլում եր աշխարհիկ բարքերը, վորոնք ձեռնտու չէին
հոգևորականությանը:

Զիարշավի մրցման համար հայերն ունեյին հատուկ տեղեր,
վորոնք կոչվում էին՝ «ձիարձակարան», «ձիւնթաց» կամ ձիւն-
թացիկ ասպարեղ: Այս վայրերին մի շարք պատմիչներ ուղղա-
կի ասում են՝ «ասպարեղ», «կրկես» կամ «թեատրօն»: Թ. Արծ-
րունին ասում է, վոր Գազիկ իշխանը զվարճանում եր ասպա-
րեղում՝ «ճախր առեալ ձեմէր յասպարիսի անդ»:

Զիավարժները սովորում էին բազմաթիւ ձևեր և պրիոմ-
ներ, վորոնք արտահայտվում էին մրցումների, խնչպես և պատե-
րագլի ժամանակ: Վարժ ձիավորները սովորեցնում էին յերի-
տասարգներին վարժ կերպով ձի քշել, այնպես վոր շատ դեպ-
քերում նույնիսկ չոգտագործէին սանձը: Այս վարժությունն
անհրաժեշտ եր ամեն մի հեծվորի համար, վորովհետև պատե-
րագլի ժամանակ նրանք պետք է կռվէին նետ ու աղեղով, նի-
զակով, սրով՝ ոգտագործելով վահանը, պարսատիկով, տեգով և
այլն: Կովի այս բոլոր զենքերը գործադրվում են յերկու ձեռքի
միջոցով:

Զիարշավի մրցումների ժամանակ մրցողները ցույց էին
տալիս ուժի, արագության և ճարպկության բազմատեսակ փոր-
ձեր: Որինակ, արագ քշելու ժամանակ ձիավորը ցատկում եր դե-
տին և կրկին թռչում ձիու մեջքին, կամ արշավի ժամանակ
կռանում եր, գետնից իրեր վերցնում, և նման բազմաթիւ վար-
ժություններ եր կատարում:

Թուլմա Արծրունին նկարագրում է գնդակախաղի մի տե-
սակ, վորը խաղում էին ձիավորները ձիարշավի ժամանակ նա
ասում է՝ «Խաղս ձիւնթացիկ արշաւանաց գնդակացն»:

Պետք է յենթադրել, վոր այս խաղի ժամանակ ձիավորի
նպատակն է յեղել արշավի պայմաններում վորևէ զենքով (նետով,
նիզակով, մականով) խփել գնդակին: Այս խաղի նպատակը այն
և յեղել, վոր նրանք ձգտում էին պատրաստել այնպիսի հեծ-

յախներ, վորոնք կարողանային ձերնթացի պայմաններում գոյութիւն ունեցող գենքերով հարվածել հակառակորդին:

Շատ բնական է, վոր այդ վարժութիւնները պետք և համապատասխանեյին իրենց ժամանակի հեծեալգործի ունեցած գենքերի գործածութեանը:

Դոշի վկայութեամբ հայանի յե, վոր մրցումները ժամանակ յերբեմն ճարպիկ ձիավարժի յերկվարը արձակ թողնում էյին հրապարակի մեջ, իսկ հանդիսականները խրտնեցնում էյին ձիուն, ձիավորը կարողանում եր համեւ և ցատկել ձիու մեջքին:

Հայ պատմիչները յերբեմն խոսում են առանձին իշխանների, նախարարների նշանավոր ձիերի մասին և ցույց են տալիս հայերի հմտութիւնը ձի ընտրելու և խնամելու մեջ:

«Մասուկնցի Դավիթ» եպոսի մեջ նույնպես հիշվում են «Մհերի տան ձիերը» կամ «Ջոջանց տան ձիերը»:

Հայերի մոտ առանձնապես հարդի յեն յեղել սև ձիերը: Պատահական չե, վոր եպոսի մեջ «Սևուկն» և, վոր փորը գետին չի տալիս և մի ակնթարթում Չենով Ոհաննի հասցնում է Դավթի կովին:

Սև ձիերը գովարանվում էյին Գողթան յերգիչների կողմից:

«Սեւան քանց գիշեր, արագավազ ու անեղ քանց փութորիկ»:

Նույն յերգիչները յերգում էյին Արտաշեսին, վորը հեծած եր «Ի սեւան գեղեցիկ» և այդ ձին թռչում եր՝ «որպէս դարձուի սրաթեւ ընդ գետն»:

Լավ ձիավորը լավ ձի յեր բուծում. յեթե կար այնպիսի ձիավոր, վորը կարողանում եր՝ «նման թռչնոց յերկվարն հեծանէր», ապա կար և այնպիսի ձի՝ «թեթեւ առաւել, քան զՊիգասոս, երազութեամբ անբաւ, զորս ոչ երկրակոխ», այլ օդագնացս համարէին»:

Ահա թե ինչպես են գնահատում մեր պատմիչները լավ աշրուծիւնը:

Միջնադարի հայ պատանիներն ու յերիտասարդները վարժվում էյին բազմաթիւ խաղերի և մարզանքների միջոցով: Նրանք կոլեկտիւ մարզանքներ են ունեցել՝ «Բազում շարք մարզանաց» կամ «խմբովի մարզանք»:

Հիշատակվում են մարզանքների և խաղերի այսպիսի անուններ՝ հասկիտոիկ, պահմտոցիկ, վազ կամ վազք, ծանրաբար-

ձուլթյուն (ծանր իրերի վերցնել կամ ծանր ատլետիկա), լող, ըմբշամարտ կամ ըմբշամարտ կռիվ, ըմբշական մրցություն, գերկընդխառն կռիվ, վոլբին հետագայում ասում եյին կոխ, գյուլաշ և այլն:

Այնուհետև կար կոփամարտիկ կամ բռնամարտիկ, ուրիշ խոսքով ասած բռնեցքամարտ, դա մի տեսակ բոքսախաղ էր, առանց հատուկ ձեռնոցների, և այդ խաղը վորոշ կանոններով չէր սահմանափակում մրցողների շարժումներն ու հարվածները:

Հայերի մեջ շատ տարածված էր «արշավան» կոչված խաղը, իսկ վոմանք այդ խաղը անվանում են՝ արշավանք, ընթաց, ընթացություն և այլն:

Այս խաղն արտահայտվում էր վաղքով՝ յերկար տարածություն անցնել տուկուն վաղքով և կարճ տարածություն կտրել արագ վաղքով:

Այս խաղի գոյությունը հետաքրքիր վկայությամբ հաստատում է պատմիչ Հովհ. կթ. (10-րդ դար), նա գովում է Սմբատի վորդի Աշոտին, վորը հայտնի յե յեղել, վորպես «մրցող արազավաղի»: Աշոտի մասին պատմիչը գրում է.

«Բազում ընթացութիւնս և նահատակութիւնս քաջութեանց ուժեղակ մրցութեամբ ցուցանէր»:

Ֆիզիկական վարժությունների մրցությունները հայերի մոտ կենցաղային բնույթ էյին կրում: Սրանք տեղի էյին ունենում տոների, հարսանիքների ժամանակ և բազմաթիվ այլ առիթներով:

Վաղքի մրցության բազմաթիվ ձևերի մասին ունի վկայություն և Մ. Գոշը: Գոշի «Դատաստանագրքի» մեջ կա տեղեկություն, վոր հայ մանուկները «գրաւ» կգային իրար հետ՝

«Ի բարձանց ի խոնարհ վաղել», կամ՝ «Ընդ դժուարս և ընդ ձիւնս և ընդ այլ ինչ այսպիսիս գնալ»:

Կիլիկիայի որինագիրքը նախատեսում էր տուգանք և պատիժ այն մարդկանց նկատմամբ, վորոնք խախտում են խաղի կանոնները, կամ չափազանցություններ են մտցնում խաղի մեջ:

Այդ որինագրքում ասվում է, տուգանել նրանց, վորոնք՝ «ի բարձր տեղաց ի վայր վաղելու» կարգը կխախտեն:

Այս բոլոր վկայությունները ցույց են տալիս վաղքի վարժությունների և մրցությունների բազմատեսակությունը՝ մի կող-

մից, և մյուս կողմից՝ վաղքի վարժությունների մասսայական բնույթն ու նրանց տեղը հայերի ֆիզիկական դաստիարակության սիստեմում

Մարզական մրցությունները տեղի ելին ունենում շատ կազմակերպված: Մի խումբ մարզիչներից կազմվում եր մրցողներին գնահատող հատուկ հանձնաժողով, վորը ունենում եր իր դեկավարը, վարպետը, կամ հանձնաժողովի նախագահը, սա կոչվում եր «մարտագիր» կամ «հանդեսագետ»: Վերջինիս հրամանով կարող եր սկսվել մրցումները. սա եր գնահատում մրցողներին, հաղթողին հանձնում եր պսակը կամ նվերները, դադարեցնում եր մրցումները, յեթե կարգի խախտում եր տեղի ունենում և այլն: Մրցության մեջ հաղթող մարզիկը ստանում եր նվերներ և պսակներ: Հաղթության դեպքում մարտագիրը պսակը ձեռքին մոտենում եր մարզիկին և կարճ գովասանական խոսքերից հետո հանձնում եր պսակը:

Սարգիս Մեկնիչը (12-րդ դար) հիշում և, վոր հաղթողը մոտենում եր մարտագրին և հպարտությամբ, ինչպես ինքն և ասում՝ «բարձրագլուխ դպսակն պահանջեց», իսկ պարտվողի վիճակը, ինչպես վկայում ե Կողբացին, մահու պատժից ել վատ ե յեղել:

Ծանրաբարձությունը կամ ծանր իրեր վերցնելը հին և միջին դարերում հայերի մեջ շատ տարածված մարզական վարժություններից մեկն էր: Յերբեմն այդ մրցության մով հետևորդները ռեկորդներ սահմանելու նպատակով չափազանց ծանր իրեր ելին վերցնում, այդ պատճառով մրցությունը վերջանում եր տխուր հետևանքներով:

Այդ մասին Մ. Գոշը գրում և՝

«Սովոր են երխտասարգք վայրապար զմիմեանս շարժել՝ բառնալ ինչ ծանունս, որպէս քարինս և այլն այսպիսիս»:

Շատ անգամ պատժում ելին մարդկանց՝ «ի պատճառս վայրապար գրաւուց». տուգանում ելին մրցության մեջ ֆուստով չափազանցություններ մտցնողներին:

Մրցման հրավիրողը ինքն եր սահմանում վերցվող իրերի քաշը՝ «եթե գրաւով ծանտը իրք վերցնեն կամ ուժիորձուկ այնեն...» հատկապես անչափահասների, շատ յերխտասարդների նկատմամբ, այդ դեպքում ևս հրավիրողը պատժվում եր, իսկ ֆուստ-

ների դիմաց դրամով եր հատուցում, ըստ Կիլիկիայի ուրինագրքի:

Ծանրաբարձության կամ ծանր իրեր վերցնելու վարժության մասին հայոց պատմության մեջ կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Հիշվում են առանձին անձնավորություններ, մարդված մարդիկ, վորոնք ահռելի ուժ են ունեցել և նրանք հռչակվել են վոչ միայն հայերի շրջանում, այլև ուրիշ աղաղակում—հույն մարդիկներին մեջ: Մարդակաճար բազմաթիվ տեսակի վարժությունները խթան են հանդիսացել մարմնի բազմակողմանի մարզմանը, այլ խոսքով ասած՝ այս բոլորը նպաստել են մարմնի հարմունիկ զարգացմանը:

Վերը հիշված մարմնամարզության և սպորտի տարրեր տեսակներն ու ձևերը ցույց են տալիս, վոր հայերը մարզում եյին իրենց մկանները, ձեռքերն ու վոտքերը, ձեռք եյին բերում արագաշարժություն, ճկունություն, տոկունություն և ուժ: Այս բոլորը հիմք եր հանդիսանում նրանց դառնալու լավ ձիավորներ, նետաձիգներ, նիզակակիրներ, ծանրաբարձներ, վազողներ, թռչողներ և այլն:

Մենք ասինք, վոր մեր պատմիչները հիշում են շատ մարդկանց, վորոնք բազմակողմանիորեն մարզված են յեղել:

Ուրեհնացին գրում ե, վոր Վարագդատը՝ «վաղեաց զՆիբառա առաւել քան զզաւոնացին Քիոնեայ վազան քսան և երկուց կանգնոց չափ»¹⁾, այդ յերևույթը, ասում ե հեղինակը, հիշեցրեց Աքիլեասին Սկամանդրոս գետի վրայով թոչնդիս: Նույն հեղինակը հիշում ե Վարագդատին, վորպես առյուծներ սպանողի, ուրիշ աղաղակում հույն ըմբիշների կողմից հարգված ուժի տեր մարդու և քաջ նետաձիգի (Սոր. Գ. Խ.):

Սերեոսը հիշում ե Սմբատ Բագրատունուն, վորպես լավ մարզված և ահագին ուժի տեր մարդու: Այս Սմբատը ձիու վրա նստած, կառչում ե ծառի հաստ ճյուղից, վոտներով պինդ բռնում ե ձիու իրանից և ձգվում ե դեպի վեր, գետնից պոկելով ձիուն: Այս արտակարգ յերևույթից, ինչպես վկայում ե Սերեոսը, ամենքը՝ «հարեկ լինէին ի զարմացմանէ»: Կասկած չկա, վոր այս նկարագրություններին մեջ չափազանցություններ կան, բայց դրանք չեն ժխտում, ընդհակառակը՝ հաստատում են հին հայերի

¹⁾ Քոանյերկու կանգունը հույների մոտ թուիչքի նախատեսված ուկոր-
դային ամենաբարձր չափն եր:

Ֆիզիկական դաստիարակության բարդ և բազմակողմանի լինելու հանգամանքը:

Ապացույցներից մեկն էլ կարող է լինել այն, վոր հայերը ունենալով ֆիզիկական վարժությունների հատուկ ձևվեր ու յեղանակներ, սրանց ուսուցման առանձին պայմաններ, միաժամանակ ունեյին մրցման հատուկ կանոններ:

Որինակ՝ յեթե մրցողները ծանրություն պիտի վերցնեն, նրանք հաշվի չեն առնում մրցողների քաշն ու հասակը, նույնը վաղըլի ժամանակ, այս դեպքում չափվում էր նաև վաղողների սրունքները: Հովհաննես պատմիչը վկայում է, վոր Աշոտը ասպարեղի վրա, մրցությունից առաջ համեմատվում է չափվում էր իր մրցակիցների հետ. «Որք կենօք և աւուրբք զուգահաւասար նմա էին», ասում է պատմիչը:

Մեր կողմից հիշատակված բոլոր փաստերն ու վկայությունները ցույց են տալիս, վոր ինչպես մտավոր կրթությունը հայերի մոտ տարվում էր վորոշ ուղղությամբ, ուսումնական դասադան վայրերում համապատասխան ծրագրերով, այնպես էլ ֆիզիկական դաստիարակությունը մի շարք վայրերում ունեցել է հանդիսական կազմակերպված բնույթ: Ինչպես Հ. Սարկավազն է ասում՝ Ֆիզիկական վարժեցնում էյին մարդկանց մանկությունից, սովորեցնում էյին՝ «խրատու», «արուեստապես», սպորտի և զինավարժության բոլոր տեսակները հատուկ ձևերով ու մեթոդներով:

Հայերի ֆիզիկական դաստիարակության և զինավարժության արտահայտությունները խիստ ակնառու չեն «Սասունցի Դավիթ» եպոսի մեջ: Հմուտ, վարժված ձիավորներ են՝ մեծ և փոքր Մհերները, Դավիթը, Սանասարն ու Բաղդասարը, Ձենով Ոհանը, քեռի Թորոսը և ուրիշները: Սրանք մարզված, վիթխարի ուժի տեր մարդիկ են, վորոնք գիտեն ամենակատարյալ կերպով գործադրել իրենց ժամանակի բոլոր զենքերը՝ նետն ու աղեղը, պարսատիկը, տեգը, մկունդը, նիզակը և սուրն ու վահանը:

Եպոսի մեջ հիշվում է, թե ինչպես «Ջոջանց տան» մեծն ու պատիկը վարժված են յեղել զենքերին, պահել են լավ ձիեր ու վարժվել նրանցով, նրանց կենցաղի մեջ է մտել ֆիզիկական դաստիարակությունը: Եպոսում հիշվում է, վոր Մհերն ու Դավիթը սովորություն են ունեցել կավից առաջ իրենց սրերը պողպատե սյունի վրա փորձել. առասպելացած այդ սյունը ուրիշ

բան չէր, քան այն ձողը, վոր վարժության ժամանակ նրանք
կտրում էյին սրերով:

Հոյակապ ձիավորի և սրախաղացի պատկեր ե հանդիսանում
Դավիթը: Մանուկ հասակից գառնարած լինելով՝ նա զբաղվում
էր վորսորդութեամբ, չջոկելով իրարից ուն ու նապաստակը,
դառն ու աղվեսը:

* * *

Հին հայերի մտավոր և ֆիզիկական դաստիարակութեան
մասին բազմաթիվ ուրիշ տվյալներ ու վկայություններ կան
անցյալ դրականութեան մեջ, մեր պատմիչների ու հիշատակա-
գիրների մոտ, մեր ձեռագրատանը, պարբերական մամուլում
և արխիւներում:

Այս բոլորը կարոտ են ուսումնասիրութեան, վերամշակման
և, վոր հիմնականն է, իրենց մարքսիստական լուսարանութեանը:

Պատկերագիր՝ Մ. Ս տ ն թ ռ ո ս յ ա ն
Սրբազրիչ՝ Մ. Հ ա խ ն ա գ ա ռ յ ա ն
Հանձնված է արտադրության 16/VIII
Ստորագրված է տպագրության 25/X
Գլավիտի լիազոր № Ն. 2904, պատվեր 693, տիրաժ 1000

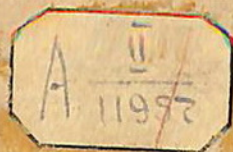
Պետական Համալսարանի Հրատարակչության տպարան, Յերեվան

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0014164

ԳԻՆԸ 1 ՌՈՒԲ. 30 ԿՈՊ. 134.

11957

Ա. ՄՈՎՏԻՍՅԱՆ

**ОЧЕРК ОБ ОБРАЗОВАНИИ
ДРЕВНИХ АРМЯН**

На армянском языке

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУНТА